

7

Господарство в Балабухи велося погано; Балабуха не любив піклуватись ним, бо не був покладний чоловік. Він більш за все любив читати книжки, лежачи в кімнаті. Парафіяни не хотіли послухати та помагати йому, не хотіли ні орати, ні жати, тільки по давньому українському звичаю збирали сіно толокою. Балабуха не любив навіть їздити на поле й здавався на наймитів та на робітників.

Настав гарячий час — почалися жнива. На полі треба було хазяйського ока, а хазяйське око не любило заглядати на поле та хоч подивитись на роботу.

— Чом таки пак, Марку Павловичу, ніколи не поїдеш на поле подивитись, що там роблять наймити та наймички? — говорила Олеся. — Вони й дома все одмикують од роботи, а в полі — й потім.

— Коли не хочеться: я таке ледащо. Поїдь ти та подивись та й мені скажеш.

— От вигадав! Я не так поведена, щоб на поле їздити.

— Адже ж другі матушки їздять. Он подивися, як працює Онисія Степанівна: сама на поле їздить, сама варить їсти косарям, сама пряде.

— А ти хочеш, щоб і я варила їсти на полі, підтикавши поли, як варить Моссаковська? Ну, цього од мене не діждеш. Хіба буде гарно, як твоя жінка запалиться та засмалиться, як циганка? Поїдь лишень сам, не лінуйся, — тобі тільки б з книжкою в руках лежати, та й годі.

— А тобі тільки б з Бонковським базікати. Ти мені ні в чому не помагаєш, ти ні до чого не здатна, в господарській справі не досвідна.

— Знов заходився! Може, знов оце не будеш три дні говорити. Вдягайся, лежню, та їдь у поле. Он наймити лаштують вози, щоб возити пшеницю: не поїдеш, то побачиш, скільки-то раз вони за день вернуться з поля з снопами.

Наймити й справді лаштували вози. Але як батюшка спав трохи не до обіду, а матушка до півдня, то наймити вешталась по дворі, одмикували од роботи, все дядлись дурнички, а воли дурнісінько стояли в загороді.

Виславши наймитів з двору, Балабуха звелів запрягати коні в повозку і, пообідавши, опівдні поїхав на поле.

На полі робота йшла, як мокре горить. Женців вийшло мало. Перестигла пшениця сипалась. Вже поспів овес, поспів і ячмінь. На поле вийшов один косар Прокіп.

Балабуха виїхав на поле й вглядів порожні вози. Випряжені воли паслись у пшениці; наймити спали під возом. Прокіп пройшов ручку на вівсі й, не розбираючи, що то він косить, і розмахавшись, махав та махав грабками, доки не зайшов в бур'ян і без тямки в голові косив бур'яни, аж грабки дзвеніли.

Невважаючи на те, що в Прокопа були не всі вдома, він робив, як віл або мертва машина. Але як тільки, було, спиниться в роботі, то вже стоїть та й стоїть, витріщивши очі на одне місце, доки його хто-небудь не сіпне за рукав. Так було й тепер: Прокіп махав грабками, не розбираючи, що там у його під грабками: чи овес, чи стоколос, мітлиця та усякий бур'ян.

Балабуха підійшов до Прокопа й гукнув:

— Чи це ти, дурню, бур'ян косиш?

— Га! — гакнув Прокіп і спинивсь.

— Подивись лиш, що ти ото косиш, — сказав Балабуха.

— Овес кошу, батюшко, а що ж мені косити? — сказав Прокіп.

— Ти, мабуть, зовсім здурів: ти косиш бур'ян.

— А справді, бур'ян. Оце диво! А я собі махаю та махаю.

Балабуха побудив наймитів і погнав їх до роботи. Наймити понакладали вози, притягли рублями й рушили додому. Балабуха обійшов поле, вирвав жмені плосконі, матірки та льону, полежав трохи під возом, доки пройде піт, і поїхав за возами. Тільки що вози виїхали на дорогу, один віз розсипався. Воли геть потягли передні колеса з війям. Снопи розсипались на дорозі. Наймит став і тільки дивився на снопи. Не встиг другий віз недалечко одїхати, тріснула вісь; колесо одпало, — віз ліг набік.

— Чортова справа коло дідькового воза! — сказав Балабуха.

— Старі вози, то й порозсипались,— сумно промовив наймит і спересердя почав лупити пужалном бідні воли.

— Що ж тепер у світі робити? — бідкався Балабуха.

— А що ж робити: їдьте, батьюшко, додому та висилайте ціліші вози, та ще вишліть зайвого воза, щоб на віз поскладати вози.

Балабуха бачив, що наймит каже правду, що тут, коли сердитись, то треба сердитись передніше за все на самого себе. Він сів на повозку й покатав додому. Але коло брички була така сама справа, як і коло возів, Балабуха переїжджав через місто, зачепився за стовпець коло жидівської крамниці. Вісь хруснула, колесо одпало, а за колесом розпалась і бричка; Балабуха випав з брички й простягся на руїнах власного господарства. Од суші все порозсихалось.

— Пху на тебе, сатано, з твоїм господарством!

Балабуха плюнув на старе цурпалля й пішов пішки додому. Він послав Килину за титарем, а сам ліг на канапі, взяв книжку й почав з досади читати.

Прийшов титар. Балабуха розказав йому за свою пригоду.

Бери собі, титарю, й поле, й хліб чи з половини, чи за третю скибу, як хоч, тільки б мені не мати клопоту. Цур йому, пек йому, тому господарству! Шукай возів та їдь на поле забирати снопи, що валяються по шляху.

— А що ж буде з вашою бричкою!

— Нехай погонич про мене тягне бричку до двору, а ти швидше їдь проти наймитів.

Титар пішов клопотатись, і незабаром захуджені, миршаві коні притягли безшасну бричку в двір.

"Мене тут і кури заклюють", — подумав Балабуха. Він взяв книжку й пішов у садок, щоб не чути й не бачити того господарського клопоту. Тихенько він йшов чистенькою доріжкою з гори до альтанки, котру Олеся звеліла збудувати над самою Россю над скелями.

Олеся, zostавшись сама, почала нудитись; вона не втерпіла — написала до станового, Трохима Максимовича Ломачевського, щоб він прийшов одвідати її.

Рудий Бонковський вже трохи обрид Олесі; за Бонковського прийшлося Балабусі не говорити до Олесі стільки днів, що якби їх полічити, то вийшло б кілька добрих місяців. Олесі це усе вже остогидло, й вона йшла на приступ на станового. Ломачевський був вже літній, трохи підтоптаний кавалер, але здоровий, плечистий, чорнявий, з широким лобом, з товстими здоровими вусами та з великими карими очима. Олеся навіть неважала на його кирпатий ніс, котрий ще трохи й задиравсь вгору. Сміливість і веселість Ломачевського більше од усього притягували до його Олесю.

Олеся взяла в руки книжку й маленьку роботу, пішла в садок і ждала Ломачевського в альтанці; вона розгорнула книжку, але не могла читати. Нанизу по камінні шуміла вода й перебаранчала їй читати. Вона почала вишивати собі комірець, але й та робота їй остогидла. Густо оплетений дикий виноград не пускав світу в альтанку й закривав небо й вигляд на Рось. Олеся не любила сидіти сама в темних закутках і вийшла виглядати Ломачевського.

Незабаром Ломачевський з'явився на горі, з люлькою в зубах. Олеся стала на камені над водою й замахала до його хусточкою. Ломачевський вглядів її, прийшов і привітався до неї.

— Чом ви так довго не приходили? А я zostалась сама й трохи не вмерла з нудьги. Марко Павлович поїхав на поле, — ідіть та походимо по садку.

Ой поїхав мій миленький

Та й у поле, в степ;

А я свою куделицю

Та й об землю геп! —

промовив Ломачевський, сміючись.

Ломачевський став з нею поруч на камені. Поміж камінням вилась маленька стежечка, кудюю Прокіп виносив, може, кілька тисяч відер води поливати Олесині квітки та дерева.

— Як би мені хотілось піти по цій доріжці та походити по зеленій траві понад самою водою, — промовила кокетно Олеся. — Ой боюся впасти! — крикнула Олеся, ступаючи на дуже крутий спуск між здоровим камінням.

— Дайте мені руку, я вас звезду, — сказав Ломачевський, хапаючи Олесю під руку.

— Ой упаду! Яка крута гора! — крикнула Олеся й, посунувшись скобзькими черевичками наниз по дрібних камінцях, впала на руки Ломачевського. Ломачевський вхопив її обома руками й звів наниз. Олеся закотила очі під лоб і зовсім спустилась на його руки. Місце було гарне, але дике й закрите з трьох боків; то було глибоке узьке міжгір'я; по обидва боки стояли круті косогори, неначе стіни; на одному косогорі розрослась густа-прегуста дереза, терен та шипшина, неначе тонке зелене руно. Над тим руном з самого верху стриміли гострі скелі, а внизу росла купа розкішних верб; внизу на плисковатому зеленому березі було розкидане каміння, неначе його хто зумисне наверх на зелену траву й по неглибокій воді; вода лилася між камінням і через каміння й тихо-тихо шуміла, неначе гралась та лащилась до гладенького каміння, до зелених бережків. Серед річки стримів кам'яний острів, через котрий билася по щілинах сердита хвиля, а за Россю знов стримів скелистий берег, під котрим стояв темний млин з п'ятьма чорними здоровими колесами.

Олеся скочила на зелений, як шовк, бережок і почала легенько стрибати з каменя на камінь. Становий кинувся й собі стрибати, щоб впіймати Олесю.

— Отже не впіймаєте, — сказала Олеся, перестрибуючи ще далі од берега.

— Ба впіймаю! — сказав становий і перескочив через шум.

Але Олеся була легша на скоки; вона перелітала з каменя на камінь, мов коза, підібравши поділ сукні. Її ноги зачіпали кущі шерсткої осоки та водяних півників; кущі шелестіли; Олеся вскочила в таке місце, де лежало каміння в високих кущах татарського зілля та очерету; вона присіла за осокою, виглядала звідтіль, і тільки її голова чорніла та блищали ясні, вакханальні очі.

Важкий становий розгорівся, стрибонув через два камені, поскобзнувся й шубовснув ногою в воду. Олеся зареготалась і заляскала в долоні. Місце було, одначе, мілке; становий замочив тільки чоботи, скочив, як тигр, в очерет і вхопив Олесю за талію.

Олеся звинулась легким станом, перескочила через осоку; осока зашелестіла по її сукні. Олеся вискочила на берег.

— А що, впіймали? — кричала Олеся, стоячи на зеленому березі. — Ой яка гарна жабка! Впіймайте мені оцю жабку, то я сама дамся вам у руки.

— Хіба ви зроду не бачили жаб? — кричав становий з осоки.

— Я подивлюсь, які в жаби зуби, — сказала Олеся.

— В якої ж пак жаби ви бачили зуби?

— В такої, як ви. Впіймайте, — я подивлюсь, чи в жаби такі зуби, як у вас? — кричала Олеся.

Становий закачав рукави й почав печерувати жабу; бідна жаба кинулась стрибати по камінцях, пірнала, виринала. Становий ганявся за нею, знов замочив чоботи, але таки налапав жабу під каменем і виніс її на берег, піднявши високо вгору. Олеся крикнула й кинулась бігти, але

не на гору, а в верби. Ломачевський гнався за нею, держачи високо в руці жабу за лапу, й догнав Олесю під скелею; далі вже не було куди бігти: зосталось хіба лізти на скелю. Олеся притулилась до скелі, кричала тоненьким голосом і тріпала руками. Ломачевський, застукавши її, взяв за талію й показував жабу.

— Ну, тепер дивіться, чи є в жаби зуби, — жартував становий, тикаючи до Олесі жабою. Олеся випручалась і кинулась бігти берегом. Ломачевський погнався за нею навздогінці.

— Киньте жабу, бо втечу додому! — верещала Олеся.

Ломачевський кинув жабу в воду; жаба булькнула й сховалась.

Олеся од страху втерла сльози хусточкою й присіла на плисковатому камені. Ломачевський сів коло неї й одсапував.

— Ой які гарні жовті квіточки он ростуть на скелі. Полізьте та нарвіть мені з їх букет, — сказала Олеся, граціозно підвівши очі на скелю.

— Знайшли квітки! Та то бур'ян, а не квітки! Захотілось вам в петрівку мерзлого.

— То на ваші очі бур'ян, а на мої — то чудові квіточки. Підіть-бо нарвіть!

Ломачевський встав і, витираючи мокре лице хусточкою, подерся на круту скелю, де, неначе на стіні канделябр, причепився в щіліні коріннями густий куш жовтих квіток. На крутому, як стіна, боці гори поміж здоровим камінням ріс терен та куші дерези, материнка та чебрець. Ломачевський продерся через колючий терен, видрався по визубнях та зазубнях на круту скелю й смикнув куш квіток. Дрібні камінці та пісок посипались йому на голову та на плечі. Олеся дивилась знизу на його високу здорову постать, котра ніби висіла над скелею, до половини прикрита зеленими кущами, й думала:

"Ану, чи схожий він хоч трохи на принца Ібрагіма в "Волшебниці"?"

Ломачевський обернувся з кущем квіток в руках. Олеся вгляділа його блискучі очі та погляд, що падав на неї зверху, вгляділа його кущий ніс і смуглявий вид і зітхнула.

"Схожий, але не зовсім! Тільки очі блищать, як у принца Ібрагіма", — подумала Олеся й легко зітхнула.

Ломачевський вернувся з квітками в руках, комічно став на траву одним коліном і подав Олесі поганенькі квітки; на йому вся одежа була мокра; волосся на висках поприлипало до лица; лице аж пашіло. Ломачевський впав на холодний камінь і не міг одсапнути. Олеся взяла квітки, понюхала й кинула в воду.

— Пхе, як паскудно пахнуть бур'яном! Це такі квітки, як ви, — сказала Олеся.

Хіба я пахну бур'яном? — крикнув Ломачевський. — Потривайте, ось я одишу! Я знов ввіймаю вам жабу й укину вам у кишеню.

Олеся крикнула й кинулась бігти на гору. Ломачевський погнався за нею; вона вскочила в альтанку, витягла з кишені роботу, сіла й почала вишивати.

— Ви казна-що шисте; покиньте оте паскудство! — сказав Ломачевський, сідаючи поруч з Олесею.

— Як-то казна-що? Пошию та приберуся, то й покращаю.

— Ви й так гарні. Дайте сюди, я вам поможу, — сказав Ломачевський, вирвавши з Олесиних рук роботу й кинувши її в бур'ян.

Олеся хотіла вхопити роботу й встала. Ломачевський вхопив її за талію й почав гаряче цілувати в щоку, аж одляски йшли на весь садок.

Тим часом Балабуха, побалакавши з титарем, взяв книжку й пішов у садок, щоб спочити в альтанці й полежати з книжкою в руках на лавці в холодку. Він бачив, як Ломачевський ганявся за Олесею, як вони вбігли в альтанку, почув одляски гарячих поцілунків і прожогом кинувся до альтанки. Олеся й Ломачевський, почувши, що хтось шелепасться по доріжці, замовкли й перестали пустувати. Олеся миттю достала з бур'яну комірчик і кинулась до роботи так пильно,

неначе вона хапалась скінчити її доконче до вечора. Ломачевський встав і подав Балабусі руку. Балабуха дуже байдужно привітався до його й сів на лаві. Олеся навіть не підвела очей од роботи.

Всі мовчали. Балабуха кури́в люльку, насупивши брови; вся його душа збурилась до дна, — йому хотілось пхнути Ломачевського з скелі в воду, але він, зроду несміливий і делікатний, не смів навіть Ломачевському й слова сказати в вічі.

— Здається, час вже чай пити, — несміливо й солоденько промовила Олеся й встала.

За нею повставали з лавки Балабуха з Ломачевським. Олеся вийшла з альтанки й пішла на гору; слідком за нею мовчки пішов Ломачевський, а за ним Балабуха. Ломачевський розпочав веселу розмову, неначе нічого такого й не трапилось. Олеся усе думала, чи примітив Балабуха, що вона жартувала з Ломачевським та залицялась до його, чи, може, нічого того не бачив? Прийшли додому й сіли за чай. Ломачевський й Олеся розмовляли веселенько, неначе між ними нічого й не трапилось.

Балабуха кури́в люльку й не обзивався ані словечком. Олеся усе поглядала на його насуплені брови й придала собі ще більше веселості, але її веселість була підроблена, якась черства й навіть чудна. Вона сміялась чудним сміхом, як сміються акторки на сцені. Чим далі, тим вона більше й швидше говорила, скоком перескакувала дуже чудно з однієї теми на другу. Ломачевський догадувався, що панотець дещо підглядав; він примітив, що починається щось недолadne, випив чай і швидко зник з світлиці.

Олеся допивала чай і ско́са поглядала на Балабуху.

— Чи це ти обламався в дорозі, що серед двора стоїть поламана наточанка? — спитала вона ненатурально високим тоном. Балабуха мовчав і пив чай.

— Титар сказав мені в ганку, що вози з снопами порозпадались по дорозі. Чи то пак правда? — знов спитала Олеся.

Балабуха навіть не глянув і мовчки пив чай.

— Чом це ти не обзиваєшся? Чи ти сердитий, чи що? — вже сердито й натурально спитала Олеся.

Балабуха насипав тютюну в люльку, ліг на канапі й взяв в руки книжку. Але він не читав її, бо й листків не перегортав.

— Чи вже все жито вижали? — спитала більше для своєї проби Олеся. Балабуха буцімто читав і не обзивався.

— Та говори-бо, чого ти мовчиш? — вже крикнула Олеся.

— Біжи спитай в Ломачевського! — не втерпів Балабуха, щоб не обізватись.

— Я й угадала, що так буде. Безталанна я людина з таким чоловіком! — крикнула Олеся.

— Вона думала, що Балабуха не все бачив і не все чув.

— Добра безталанна, що цмокалась з становим на весь садок, — одрубав Балабуха.

— Чорзна-що вигадуєш; мабуть, тобі в вухах цмокало. Та то, певно, свиня гарбуз їла: он подивись, плигнула через перелаз в двір.

— Може, свиня й жаби печерувала в Росі, — одрубав Балабуха.

Олеся догадалась, що Балабуха усе бачив з гори з-за кущів; її взяла злість.

— А хоч би й жаби печерувала! Що ж у тому поганого? Покарав мене господь тобою: вмієш за кущами підстерігати, а за возами не підстерігаєш. Он твої вози порозпадались серед базару жидам на смішки. Добрий господар! Доведеться самій ходити коло возів.

— Не будеш ходити коло возів, коли й за твоїм хатнім господарством ходить Килина, — тихо обізався Балабуха.

— То було тобі брати Онисю, — та б тобі й воли поганяла, й за плугом ходила. Я не в такому домі зросла, не так вихована, як твоя Онися. Безталанна я! Не можна з людьми й говорити.

Олеся впала на стілець і залилась слізьми. Вона плакала; Балабуха ніби читав книжку.

— Кинь книжку, а то я тебе покину! — крикнула Олеся на всю хату.

Балабуха читав та смоктав люльку; на душі в його ніби лежав камінь.

— Кинь книжку та говори, — кажу тобі! Балабуха ніби перегорнув листок, хоч він не міг і слова розібрати.

Олеся скочила з місця, одчинила двері й крикнула:

— Погоничу, запрягай коні!

Але вона згадала, що серед двора стримів тільки дишель з передніми колесами, на которых було б не зовсім догідно їхати; вона вхопила капелюш, накинута на голову перед дзеркалом, натягла рукавички, вхопила в руки зонтик і, не попрощавшись з Балабухою, вибігла надвір. Балабуха навіть не глянув на неї.

Олеся пройшла попід вікнами, вийшла за двір і оглянулася на ганок; вона сподівалась, що Балабуха побіжить за нею слідком, буде її перепрошувати, благати, а Балабуха лежав собі на канапі. Олеся пішла улицею, перейшла Рось через греблю, спинилась, обернулася, — Балабухи не було видно. Вона пішла стежкою понад Россю навпростець, минула монастир, вийшла на луки й знов оглянулася, — нікого не було видно, а вона сподівалась, що Балабуха пошле за нею навздогінці хоч Килину або наймита, але нікогісінько не було видно, тільки одна корова пленталась через греблю.

Олеся посварилась зонтиком до свого дому, котрий було видно на горі, й знов пішла тихою ходою понад самою водою. Стежка повилась на гору, де вже було видно Хохітву. Олеся вийшла на гору, сіла на траву й задумалась.

Сонце стояло вже низенько над самим Богуславом. Внизу, по долині, виляся Рось по зелених луках, як синя стрічка по зеленій сукні. З-за Росі тяглися ряди гір, вкритих густим лісом. Далеко проти сонця видно було високий шпиль — горб з монастирем зверху, а під горбом шумів по камінні шум; вода біліла проти сонця, як сніг; бризки в шумі блищали, як бите скло. На взгір'ї видно було Богуслав, засипаний золотим тихим світлом сонця. Вона думала про недавню подію, й душа її знов забажала щастя, гарячого щастя, якого вона ще не зазнала, бо ще не любила всім серцем, правдивим, щирим коханням, ще не виявила всієї палкої душі, всього кохання, що затаїлося в її серці глибоко-глибоко, на самому дні.

Олеся зітхнула, глянула на луки, — луки лисніли зеленим килимом проти сонця. На стежці не видно було ні живої душі, — за Олесєю ніхто не думав бігти та її просити. Вона обернулася до Хохітви, — над Россю було видно батькову хату й садок. Олеся пішла до батька.

Балабуха все лежав на канапі й думу думав. Вже зайшло сонце, вже й смеркло. В хаті стало поночі. Балабуха сподівався, що от-от рипнуть двері, і ввійде Олеся — двері не одчинялись; Олеся не прийшла.

Балабуха догадався, що Олеся чкурнула пішки в Хохітву до батька. Він встав, засвітив свічку, одімкнув комоду, витяг здорову книжку в дощаних палятурках, таку завбільшки, як церковна мінея, — то був його діяріуш. В тому діяріуші він записував, по звичаю вчених людей того часу, ще як він був студентом, — то канти, то всякі вірші, то пісні, то латинські фрази, так написані квадратом, що їх можна було читати на всі чотири боки з усіх боків і вгору і вниз — і виходила та сама фраза; то були позаписувані квадрати з цифр так, що на всіх стовпчиках виходило однакове число. Ставши священиком, Балабуха почав записувати туди за погоду, за урожаї хліба й сіна, записував, де проявилась яка чудовна ікона, записував часом свої думки, свої погляди, навіть komponував вірші, хоч і поганенькі, на усякі випадки з свого життя. Балабуха записав рік і число місяця, й записав всі випадки того дня, записав, як він їздив на поле, як розсипались вози й снопи, як наточанка обламалась коло базару. Балабуха обсмів самого себе як поганого господаря й спинився: річ доходила до Олесі, до випадків в садку. Балабуха терся, м'явся, не смів назвати Олесі й станового на ймення й поклав собі записати ніби історію Дафніса та Хлої. "Сьогодні, в

п'ятій годині перед вечором, я підглядав з-за кущів, як Дафніс та Хлоя ловили жабу. Хлоя втікла в альтанку. Дафніс догнав її; Хлоя з Дафнісом..." Балабуха був написав, що Хлоя з Дафнісом цілувались, але замазав слово "цілувались" і написав: "Хлоя з Дафнісом їли сирого гарбуза в альтанці. Господи, прости навіжену Хлою, наведи її на розум і сокруши ребра Дафнісові! Прискорбна душа моя навіть до смерті. Господи, дай мені сили й терпіння, да не загину до кінця!"

Балабуха ще довго виливав свої думи та сентенції, доки його сон не зміг. Килина дожидала господині, та не діждалась; вона подала Балабусі вечерю й розпитала, що варити на завтра на обід. Балабуха оддав Килині ключі од комори, сказав варити, що вона схоче, погасив світло й ліг на ліжко. Але сон не брав його. Він не спав усю ніч; тільки перед світом заснув міцним, важким сном і проспав до півдня. Прокинувшись, Балабуха вийшов до пекарні й спитав у Килини, чи не приїхала матушка. Матушки не було. Балабуха махнув рукою, сів за обід, пообідав і ліг на канапі з книжкою в руках. Вже сонце стало на вечірньому пружі, вже почало вечоріти, вже й сонце зайшло й надворі сутеніло, а Олеся не верталась. Балабуха махнув рукою й ліг спати.

А Олеся, прийшовши в Хохітву до батька, розказала, який до неї Балабуха недобрий, ніби й розплакалась, але пролила, одначе, всього дві сльози, і все сподівалась, що Балабуха приїде її просити. День минув, а Балабуха не приїжджав. Вона переночувала в батька й на другий день знов сподівалась чоловіка, а його не було. Старий Терлецький догадався, що Балабуха не приїде, й хотів сам одвезти Олесю.

— Не поїду, тату, до його, поки не мине три дні: він по три дні не говорить зо мною, — хоч говори з стінами! — сказала Олеся.

Минув третій день. Балабуха не приїжджав. Терлецький звелів запрягати коні й сам повіз Олесю. Щоб помирити зятя з Олесею, Терлецький вирядив в Богуслав для його два новісінькі волові вози.

Балабуха привітався до Терлецького й Олесі спокійно, неначе між ним і жінкою нічого не трапилось. Ні Олеся, ні Балабуха навіть не спом'янули за Данфіса й Хлою й розвели розмову про наточанку, котра й досі лежала серед двора, задерши дишель угору. Щоб догодити Балабусі, Олеся почала ходити до пекарні й порядкувати коло печі. Але од того вийшло більше шкоди, ніж користі: Килина більше тямил в куховарстві, ніж Олеся, — Олеся тільки псувала страву. Раз Олеся наготувала такого борщу, що Балабуха вхопив ложку в рот, скривився, як серед на п'ятницю, й більше й ложки не вмочив. Сама Олеся не вмочила й ложки в страву й запримітила свою помилку: вона знов здалась на Килину й перестала заглядати в пекарню.

Помирившись з чоловіком, Олеся на радощах справила після жнив обжинки: запросила на бал своїх знайомих і між ними Ломачевського. Ломачевський знов почав бувати в гостях в Балабухи, але, гуляючи з Олесею по садку, все озирався на кущі...

Восени пройшла чутка, що в Богуслав приїдуть на квартири гусари. Ввесь город ждав гусарів. Олеся все виглядала в вікно, кожного дня прибиралась та чепурилась, неначе на святки.

Раз одного ясного осіннього дня на базарі пройшла звістка, що гусари вже йдуть. Олеся убралась у нову сукню, причесалась, понадівала на всі пальці персні й не одходила од вікон. За Россю почувся військовий оркестр: то вступали в город гусари, прямуючи до порона. Довгі ряди коней з синіми гусарами спустились з гори на довгу гатку. Попереду їхали півчі, за ними їхали музики з здоровими мідними трубами, на білих баских конях. Труби блищали на сонці, як золото, й при білих конях надавали картині щось дуже пікантне й героїчне. Сині мундири, червоні ноги, блискучі жовтогарячі картузи з чорними китичками зверху засяли ясними фарбами, неначе намальовані на картині. Дужий оркестр гримів в долині, й важкий гук розлягався понад Россю, між скелями гучною луною. Баскі коні грали під гусарами.

Олеся вибігла на ганок і стала в граціозній позі. Гусари перевезлись через Рось і усе наближались. От розляглася голосна пісня по Росі й усе наближалась; от виїхали на гору півчі, й їх

пісня вже долітала виразно до Олесиних вух. Серед хору високо стриміло кружало, убране в червоні та сині довгі стрічки, обвішане брязкотьолами; кружало підскакувало, танцювало над гусарськими головами. Пісня замерла. Загримів чудовий оркестр, аж повітря задрижало. Гусари проїхали вулицею попід самим городом. Збоку їхали офіцери, виграваючи на баских конях. Олеся підвела голову й уп'ялась очима в офіцерів. Офіцери були рослі, стрункі, здорові, столичні, розкішно виховані. Між ними визначувався один молодий офіцер-красунь, з панським делікатним білим лицем, з чорними, незвичайно чудовими бровами, з чорними здоровими вусами, стрункий та тонкий станом; його тонкі, цупкі ноги гадюками обвивали баского чорного коня; коротенький синій мундир, обшитий срібними шнурками, неначе прилип до молодого тіла й показував всі чудові його форми. Темні очі блиснули на Олесю з-під козирка. Кінь став дибки, граціозно зігнувши шию. Олеся вгляділа — й дух притаїла, неначе замерла. Така дивна граціозна постать тільки привиджувалась їй у сні та в гарячих мріях.

Жиди збіглись з усього містечка й обступили лавами гусарів.

Олеся бачила тільки чорні ківери та сиві плечі через густу стіну чорних жидівських каптанів, але не зводила очей з дивних рівних плечей, котрі одразу причарували її. Вона була ладна бігти слідком, примогла б — летіла за молодим гусарином. Швидко гусари спустились з горба в долину, тільки було видно чорні лиснючі ківери та блискучі підкови. Олеся важко зітхнула й пішла в покої.

По обіді Олеся сіла близьенько коло Балабухи, оповила його шию руками й почала промовляти солоденьким голоском, держачи в обнімочку.

— Знаєш що, серце Марку Павловичу! Треба мені справити нову білу сукню; до нас наїхали петербурзькі люди, а в мене ж нема ні однієї нової сукні; піду я в крамниці та наберу на нову сукню. Чи так, чи інак, а доведеться з ними знатись; може, вони й до нас прийдуть! — Балабуха був трохи гоноровитий; йому хотілось почванитись перед гусарами своєю жінкою. Олеся знала, що він самолюбний, хоч на взір ніби й апатичний та млявий. Але Олеся вже розтрусила багато грошей.

— Нема грошей ні шага, коли б ти знала, моя голубко, — сказав він, зітхнувши.

— То я наберу набір, на квиток, — чи вже ж пак жиди нам не повірять? — вихопилась Олеся.

Про мене, бери набір; будуть гроші, то заплаavimo, — сказав Балабуха, лягаючи на бік на канапу.

Олеся цмокнула Балабуху й побігла в крамниці; їй хотілось справити сукню доконче на неділю: вона сподівалась в церкві побачити гусарів і себе показати, сподівалась, що гусари доконечне зайдуть з церкви на чарку горілки та на закуску.

До неділі біла літня сукня, облямована шовковими рожевими стрічками, вже була готова. Олеся звеліла в суботу побілувати прихожу й світлицю, — причепурила світлицю як на великдень; підлогу вишарували жовтим піском. В неділю, прибравшись по-літньому, незважаючи на осінь, вона побігла до церкви. Гусари офіцери стояли коло криласу. Всі пані й панни, скільки їх було в Богуславі, позбігались до церкви подивитись на гусарів.

Олеся прийшла після їх усіх, наприкінці служби, пройшла проз гусарів, зашелестіла білою сукнею й стала поперед усіх коло царських врат так, щоб можна було скося поглядати на гусарів. Поправляючи сукню, вона ніби незумисне оглянулась набік. Поперед усіх гусарів стояв молодий, високий, чудовий офіцер-красунь. Вона зараз впізнала того, що недавно вразив її в саме серце; впізнала його чудовий тонкий стан, обтягнутий синім куценьким мундиром, впізнала його чорні густі брови, чудові сміливі темні очі, біле лице, рожеві повні уста, прикриті темними чорними вусами, довгообразе, мужнє, але делікатне лице. Олеся затрусилась і ледве встояла на ногах; вона аж зблідла; дух забився; вона не чула, що співали в церкві, нічого не бачила перед собою. Насилу вона опам'яталась, і серце ніби заграло; вона неначе почувала десь якісь дивні мелодії або чудові

пахощі; якийсь дивний рай одразу розгорнувся перед її душею.

Служба божа скінчилась. Офіцери приступили цілувати хреста... Перед нею ще раз майнув чистий, тонкий профіль, чорне волосся, розкішна голова. Офіцери вийшли з церкви. Олесья стояла ніби в чаду; їй чогось заманулось не то танцювати, не то співати, не то плакати.

Вона побігла додому, кинулась до дзеркала, поправила сукню, причесала голову й сіла коло вікна. Перед вікнами по улиці йшли валкою з церкви люди, перемішані з простими синіми гусарами. Вона задивлялась на кожного москаля, впізнавала, шукала милого, але то все були прості гусари. Люди перейшли.

На улиці з'явилась огрядна постать Балабухи. Олесья аж зблідла, — вона ждала, що слідком за Балабухою покажуться офіцери; офіцерів не було; за Балабухою йшов сторож з ключами.

Балабуха увійшов в покої. Килина подала самовар, Олесья засипала й залила чай, сіла коло стола й задумалась...

Балабуха сам напивсь чаю, Олесья не пила чаю й все дожидала. Вже самовар потух; чай в чайнику перестояв, а Олесья сиділа й не пила чаю. Гусари не прийшли. Олесья встала, з досади й чаю не пила.

Аж через два тижні після служби офіцери таки зайшли до Балабухи на чарку горілки, як тоді казали. Олесья трохи не вмерла, як угляділа молодого офіцера під своїми вікнами.

Світлиця Олесина наче засяла од синіх з сріблом мундирів, од еполетів, шнурків, аксельбантів та орденів. Гусари рекомендувались, цокали закаблуками, стукаючи ногою об ногу. Після вже немолодого поставного полковника з кудлатою головою, після чотирьох офіцерів з пелехатими бурцями та вусами до Олесі прискочив молодий красунь, цокнув підківками, ледве зігнув гнучкий стан і промовив, подаючи руку:

— Поручик Іван Васильович Казанцев.

Олесья вгляділа, як відкрились його чудові, виразно обведені, червоні, як калина, уста, й блиснули рівні білі зуби; його довгі чорні очі так і сипнули на неї огнем, а низький, але гучний та м'який голос задзвенів у неї наче в самому серці.

"Ой зомлію, ой умру! — майнула в Олесі думка. — Яка радість наливає моє серце!"

Полковник та старіші офіцери сіли коло Балабухи й розпочали поважну розмову. Казанцев з двома молодшими сіли коло Олесі. Олесья нікого й не бачила, нікого й не слухала, окрім одного Казанцева; вона уп'ялась в його лице своїми очима.

Подали чай і разом з чаєм горілку й закуску. Горілка розвеселила й без того веселих гусарів. В світлиці розлягався гомін, клекіт. Олесья то пурхала по покоях, як пташка, то сиділа в величній позі; вона примічала, що подобається молодим гусарам; її чорні брови, темні очі, натхнуті коханням, дуже виразно малювались при білій сукні й робили великий ефект; на щоках заграли рум'янці; розкішний бюст та гарна постать дратували молодих хлопців; веселість розлила на її лиці, на очах принаду.

— Будете ви, панове, добре-таки сидіти та нудитись в нашому Богуславі; в нас товариство маленьке; молодих дам та паннів мало, — сказала Олесья, не зводячи очей з Казанцева.

— О, не візьме нас нудьга, коли ви в Богуславі! — одрубав Казанцев комплімент.

— Потривайте, ось настане зима! Я взимку трохи не вмираю з нудьги, — сказала Олесья. — Повмираєте й ви тутечки з нудьги.

— Нам не первинка жити в таких малих містах.

— Будемо заводити вечори з танцями, будемо прокатуватись кіньми; дамо собі ради! — крикнули молоді офіцери.

— Коли я не вмію їздити верхи, — сказала Олесья.

— Ми вас вивчимо, — сказав Казанцев. — Попросимо других городянських дам, дамо свої коні та будемо проїжджатись юрбою верхи.

— Наші богуславські дами зроду не їздили верхом і зроду не сядуть на коней; наші богуславські дами засміяли б мене, якби я поїхала верхи, — сказала Олеся.

— Як ви дасте привід, то й інші сядуть на коней. А ви вивчитесь їздити верхи? — спитав Казанцев.

— Атож! Я знаю, що тутешнє товариство підніме на сміх, але я на це не дуже вважатиму, — сказала Олеся, закинувши ногу на ногу по-кавалерському.

І Олеся вже марила, як то вона буде їздити на баскому гусарському коні, а Казанцев її вчитиме. Вона скочила з місця й почала походжати по світлиці. Казанцев встав і собі, за ним другий молодий офіцер, і обидва пристали до Олесі з обох боків.

— О, ми розворушимо ваш Богуслав! — гукнув Казанцев, крутячи вуса. — Ми заведемо клуб, заведемо бали, стягнемо всіх докупі.

— Хто ж піде в твій клуб? — обізвався полковник з-за стола. — Хіба Мошки з жінками та дочками.

— Ми попросимо отця благочинного, отця протоєрея, ісправника, станового, докторів, — марив Казанцев.

— Схаменись! Духовні особи не підуть в твій клуб, бо їм не дозволено, — знов обізвався полковник.

Ні Олеся, ні благочинний навіть не розуміли, що то за клуб.

— Чи так, чи інак, а ми не дамо вам пропадати з нудьги; ми витягнемо ваших дам з затвору на світ, заведемо танці, раути, пікніки, — говорив другий молодий офіцер Погожаєв.

"Ой коли б, господи, вони витягли мене з затвору, та ще й швидше!" — думала Олеся, уп'явшись очима в чудові малинові пухкі губи Казанцева.

— Я люблю вечори з танцями, та шкода, що в нас нема гарного оркестру, — наші жидки як заграють, то ви не схочете й танцювати, — сказала Олеся.

— Наш полковий оркестр ладен вам, пані, служити хоч і щодня, — обізвався полковник.

— От і добре! Дуже дякуємо! Нам тільки цього бракувало. В такому разі сподіваюсь незабаром і до себе на вечір! — сказала Олеся, навіть не глянувши на свого чоловіка.

Балабуха здригнувся, — Олеся дуже вже швидко просила гостей на вечір.

— Я попрошу на вечір наших дам, — подивитесь, яке наше богуславське товариство, — сказала Олеся, підморгнувши легенько на Казанцева.

— Як воно хоч трохи схоже на вас, то ми зовсім щасливі, — сказав Казанцев, брязнувши шпарко підковами.

Олеся спустила вії на щоки й спалахнула на виду. Полковник встав; за ним встали другі офіцери й почали прощатись.

— Не забувайте зайти на наш вечір! — просила Олеся.

Гусари подякували й розпрощались.

Олеся почувала, що її нерви неначе заграли. В світлиці стало порожньо, тільки хмарами висів густий дим от дорогих сигар. Вона неначе бачила в тому диму сині та червоні блискучі постаті, бачила чудове лице Казанцева; його пишні очі наче світилися і тепер, малинові уста сміялись, а м'який низовий баритон лащився до її душі і все ще лунав глибоко-глибоко в серці. Цілий день Олесі хотілось співати, грати, слухати музику; мрії роєм вилися в голові, як бджоли в маї; якесь дивне, глибоке щастя обхопило її душу... Скільки вона любила до цього часу, — не варто було однієї хвилини того нового щастя, яким тепер налилась вщерть її душа. Олеся таки впрохала мужа, щоб попросити на вечір гостей та гусарів в неділю.

Настала бажана неділя. Олеся звеліла зарізати три останні гуски й два індики, що zostалися на господарстві, убралась в нову білу сукню з шовку, якого можна було дістати в Богуславі, й ждала гостей. Приїхали надвечір усі богуславські панки з синами, приїхали Олесині сестри. Після

всіх наостанку прийшли офіцери. Надворі зашумів оркестр; він був такий здоровий, що його не можна було вмістити ні в сіннях, ні навіть в цілій світлиці. Вечір був тихий та теплий, сливе літній. Поодчиняли вікна в світлиці й поставили оркестр під вікнами. Ніч була темна та чорна. Музики розставили свої попітри, порозкладали ноти й посвітили ліхтарі. Широкі мідні труби заблищали на чорному фоні ночі фантастичним сяєвом. Оркестр загримів, аж тахлі в вікнах задзвеніли. Олеся глянула в вікно на небачену картину й стояла, неначе причарована; обернулась вона назад, — світлиця аж сяла, аж пишалась гусарськими синіми куценькими мундирами, еполетами, шнурками та орденами. Коло Олесі вився Казанцев, пригладжений, причесаний, в дорогій блискучій одежі, — чудовий чорнявчик, як гвоздик. Старіші офіцери сіли грати в карти, молоді пішли в танець. Олеся забула вже Ломачевського. Бонковський сидів в кутку, скорчився в три погібелі й довго не смів перед гусарами виступати в танець; його кучерява здорова голова, кругле, повне та загоріле лице здалося теперечки Олесі схожим на здорового рудого гарбуза в картоплі.

Казанцев заряджував танцями: після кадрили завів рондо, правував по-французькій, хоч його, само по собі, ніхто не розумів, і причарував усіх богуславських паній та паннів. Офіцери поводитись делікатно, обходились з товариством просто, не вдавались в столичну пиху, жартували, говорили дамам компліменти з легким насміхом, котрі вони приймали за щирю правду. Матері повбирали своїх дочок, як ляльок, — кожна сподівалась залучити женихів для дочок. Але молоді офіцери найбільше увивались коло Олесі: вона була сміливіша й веселіша од усіх і танцювала краще од усіх.

— Як вам сподобався наш вечір, наше товариство? Мабуть, будете навпісля сміятись з нас, — спитала Олеся тихо в Казанцева.

— Ох, борони боже! З кого, з кого, а вже з вас не доведеться мені сміятись, — сказав Казанцев, скося поглядаючи на тонку Олесину шию.

— От вже й зараз таки смієтесь з мене! Хіба ж пак тут нема кращих од мене? — попросту спитала Олеся.

— Од вас, мадам, трудно знайти кращих і деінде, — зашепотів Казанцев трохи не над самим Олесиним вухом.

Він ледве вдержався, щоб не вхопити її за талію й поцілувати в маленьке вухо.

— В вас чудове маленьке вушко, — ще тихіше промовив Казанцев, — якби не при людях, то я б вас поцілував у вушко.

Олеся зареготалась од радості на всю світлицю.

— Я не знала, що ви такий... — тихо сказала Олеся.

— В вас гарненька кругленька талія, — ще тихіше промовив Казанцев.

— Ви очевидячки смієтесь з мене; бачили ж ви кращі талії та вуха в Петербурзі, — ще тихіше обізвалась Олеся.

— Я вам скажу, і в Петербурзі таких мало, — сказав Казанцев.

Олеся прийшла до одчиненого вікна й поклала руку на одвірок. Маленька повненька рука забіліла на темному одвіркові, як мрамор; золоті персні блищали м'яким світлом. Казанцев став поруч з Олесею й з жадобою пантрував на білу ручку.

— Яка в вас чудова ручка! Я вас поцілую в ручку, — сказав Казанцев, заступивши вікно й поклавши свою долоню на її руку.

Олеся ледве примітно повела очима назад.

Під вікнами, серед чорної ночі, блищала сливе фантастична картина. Сяли блискучі труби, — оркестр грав якусь арію.

Олеся ледве чула музику; вона тільки почувала гарячу долоню на своїй руці й скося роздивлялась на гладенький матовий лоб Казанцева, обрамований збитими чорними кучерями, та на чудові чорні брови, під котрими горіли дві іскри в темних очах. Гаряча рука, дужий гук музики

страшенно дратували її напружені нерви, хвилями збурювали кров, — вона ледве вдержалась, щоб не кинутись на шию Казанцеву, не вп'ястись п'явкою устами в його чудові брови.

— Розкажіть мені за Петербург, — які там люди, звичаї, які там доми та бали, — спитала Олеся.

— О, в нас, в Петербурзі, такі дива, за які в казках розказують: в нас зали всі в золоті, дзеркала од помосту до стелі і навіга на стелі; в нас на балах zarazом танцює не сто пар, а грає по п'ять оркестрів на хорах.

— Хіба ж у ваших залах і хори є, неначе в церквах?

— Аякже! Хори кругом усієї зали, а над хорами ще другі хори, такі заввишки сливе, як лаврська дзвіниця. Звідтіля дивиться та публіка, що не танцює, баби, діди та всяка нечисть. Наші дами просто при людях обнімаються й цілуються з кавалерами при фантах, в іграшках.

— Невже! — крикнула Олеся, обернувши до його лице.

— Йй богу, правду кажу, — цілуються: є такий французький танець — як скомандує один, то всі дами кидаються на шию своїм кавалерам та цмок їх у губи! — сказав Казанцев.

Олеся трохи не підскочила, — їй страх як схотілося погуляти на таких вольних балах, одначе вона не зовсім поїняла віри тому.

— Ви, певно, жартуєте, — мабуть, глузуєте над нами, селянами.

— Йй-богу, мадам, не жартую! На те в нас столиця. Наші дами не такі благочестиві, як ваші, — самі ходять в гостиниці та в трактирі, з ким хочуть, їдять, п'ють, з паничами обнімаються; наші дами хилять вино й навіть лікери незгірше нас.

Казанцев замовк. Олесяю потягли думи в ті щасливі краї.

— Чи не час би вже столи застеляти? — спитав Балабуха, приступивши до Олесі.

— Може, й час, — сказала Олеся й вийшла розпоряджатись.

Столи позастеляли. Гості посідали. Олеся сіла між Казанцевим та Погожаєвим. Чує вона, — під столом шарудить і хтось торкає її чоботом в ногу то з одного боку, то з другого. Олеся брикнула закаблуком Погожаєва раз, а далі другий і тихенько наступила черевиком на ногу Казанцева. Казанцев кинув на неї довгий-довгий погляд, налапав під скатертею її руку й здавив так, що Олеся ледве не крикнула. Довго тяглася вечеря; довго всі цокотіли й пили.

— Ваша вечеря смачніша од наших; в нас як часом подадуть на стіл цілу серну або печеного ведмедя, то не знаєш, як і од'їстись. Але нам вже проїлись ті печені ведмеді, — ваші гуси смачніші.

— Невже в вас їдять ведмедів? І так-таки подають на стіл цілого печеного ведмедя? — спитала Олеся.

— Цілісінького! Лежить мов живий.

— Ну, ви, панове, мабуть, залізли в хмари, — я б зроду не їла печеного ведмедя!

— Якби покуштували, то б і їли: там такий добрий, як конфета з варенням, — брехав Казанцев.

— Хіба ведмідь солодкий? — спитала Олеся.

— Авжеж, солодкий! З одного боку солодкий, а з другого кислий, — додав Погожаєв.

— А з третього? — спитала Олеся, сміючись.

— А з третього шинка, чи "ветчина", ведмедяча "ветчина" — це ж шик! — додав Казанцев.

Невважаючи на печених ведмедів, офіцери вклали в копи три печені гуски, індика й кілька курок і почали дудлити чудову наливку стаканами.

Казанцев налив Олесі чарку наливки. Щоб не одстати од петербурзьких дам, вона стукнула чарку, а потім другу; вона тепер сама налапала руку Казанцева під столом і гладила її.

На столі не зосталось ні рісочки; пляшки стояли порожні. Гості встали з-за стола. Знов почалися танці. Казанцев приступив до дам і причепивсь причепною, щоб вони вивчилися в його

їздити верхи. Всі дами одмовлялись, одна Олеся згодилась, сидючи на стільці й закинувши ногу за ногу, але все-таки не насмілилась брати науку їзди в Казанцева, — вона трохи боялась людського поговору. Гості роз'їхались вже перед світом.

Після Балабухи мусив дати бал офіцерам ісправник, після ісправника — доктор. З початку зими приїхала полковниця й дала в себе бал Олеся бувала на балах і хотіла, щоб таке життя хоч би й до смерті тяглося.

Щоб розважити себе й дам, офіцери задумали прокотитись, як випав сніг. Стала перша санна дорога. Офіцери налагодили санки, позапрягали тройки коней, з мальованими дугами, з брязкалами, з дзвониками, і раз по обіді позабирали всіх знайомих міських дам і повезли прокатувати в ліс. Офіцери попарувались з дамами, кожний по своїй вподобі. Казанцев сів з Олесею. Поїзд рушив з міста; дзвони задзвеніли, брязкотьола забряжчали. Всі жиди позбігались на місто, щоб дивитись; діти бігли за саньми за самий город; перекупки вставали й повітріщали очі. Баскі гусарські коні, загинаючи голови набік, як на крилах, полинули по чудовій м'якій дорозі. Казанцев звелів своєму погоничеві зістатись позад усіх. Дорога повилася понад Россю, по косогору.

По обидва боки Росі стояли круті горби, поперерізувані й перетяті глибокими, узькими ярками; і долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було вкрите білим прозорим туманом; через туман лився срібний, тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво... На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інеєм.

Довгий поїзд летів до лісу по чудовій місцині; дзвоника дзвеніли; гук рознісся по долинах, по горах; луна вдарила в гори, в ліс. Поїзд виїхав на невеличкий луг. Понад Россю, в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Узлуваті сучки та гілки стриміли вгору, наче розчепірені пальці рук, висіли вниз, як пазурі на птичих ногах; на сучках, на гілках біліли та свіtilись наскрізь ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, котрі стриміли то вгору, то вниз, то складались пучками, букетами, звішувались вниз, переплутувались, перехрещувались чудними взорцями й свіtilись наскрізь.

За лугом на горах почався грабовий ліс. Дві високі ніби фантастичні стіни лісу обступили білу пухову дорогу; тонке, як чорні нитки, молоде грабове гілля спускалось зверху до самого долу на м'який сніг; дрібний іній обсіпав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами; іній блищав, світився, переливався матовим білим світом.

Дорога повилася в середину лісу. В старому лісі картина стала ще краща — обидві стіни лісу, по боках дороги, ставали вищі й густіші. На розкішні білі завіси лісу ніби були почеплені букети з довгого страусового пір'я. На самий сніг по обидва боки дороги позвішувались ніби довгі білі завіси та гірлянди з широких білих стрічок; одна довга гірлянда прикривала другу, неначе навмисне почеплена людською рукою.

Ліс стояв, неначе молода під вінцем в дорогому білому уборі, якого не вигадєє ні одна людська думка.

І все те диво свіtilось наскрізь, блищало, сипало іскрами, брильєнтами, переливалось то різким, то матовим світом. Ні одна картина природи влітку не може прирівнятись до тієї пишної фантастичної картини мертвої зими: то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснувшої землі.

Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горби, то знов западала в долини. Серед лісу заманячила корчма, прикрита білим товстим шаром м'якого снігу, зачорнів вивід на покрівлі, зачорніли вікна, неначе темні плями. Коло корчми була прогалина: на тому місці неначе хто розкинув пишний фантастичний квітник: кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток; розкидані кущики собачої бузини, папороті та бур'яну стали схожі на невидані квітки, виковані з срібла; висока одним одна береза спустила до самого долу розкішні

тонкі гілки, неначе розчесані довгі коси, присипані срібним пилом.

Олеся сиділа поплич з Казанцевим і ледве примічала ту фантастичну красу лісу; вона розмовляла з милим і милувалась його очима, його бровами. Тільки що коні вибігли на рівнину, — серед лісу заgrimів оркестр. Олеся іздригнулась; Казанцев засміявся.

— Де це грає музика? — спитала Олеся.

— Мабуть, русалки грають, — вони знали, що ти прийдеш гуляти в ліс, — сказав Казанцев.

Одначе то грали не русалки, а гусари. Під корчмою заблищали здорові труби, засиніли ряди гусарів; бідні москалики мусили вперед пішки дибати з трубами, щоб побавити панів. Музика розбудила сонний ліс; луна розляглася по горбах, по долинах, неначе zarazом заграло десь кілька оркестрів, — ефект був великий!

Коні спинились коло корчми. Усі повставали з санок. Офіцери просили дам до корчми, але жодна дама не схотіла йти в корчму. Полковник взяв полковницю під руку й повів у корчму; за полковницею, як вівці за бараном, так і потяглись усі богуславські панії.

Корчма була нечиста; довгий стіл, довгі ослони та лавки були замазані й чорніли, як земля. Коло порога стояло барило горілки. В просторній хаті тхнуло горілкою, шинком. Обідраний жид в ярмулці вештався по хаті. Офіцери повносили в корчму силу пляшок з шампанським та хустки з пирожним і конфетами. Але дух у корчмі був такий противний, що всі дами повискакували надвір; декотрі кричали, що вони мліють, хапались за виски. Тоді офіцери винесли стіл надвір і поставили під старими липами, що росли за корчмою: стіл застелили скатертею; коло стола поставили ослони й понакривали килимами; дами посідали кругом стола під білою стелею інею. Затички бахнули: шампанське полилось в чарки річкою. Оркестр заграв. Офіцери крикнули віват за здоров'я дам, — дами мусили випити до дна. Знов забахкали пробки, знов полилось вино; випили за здоров'я гусарів, далі почали пити за здоров'я полковниці, потім за здоров'я кожної дами, — пішла добра сотня карбованців з офіцерських кишень!

Надворі смеркало. Офіцери курили, дами закушували гостинцями. Музика грала веселі мелодії. Гулянка була ефектна, весела, хоч і дорога. Всім було гарно, весело, — нікому не хотілось їхати додому; посідали в санки й поїхали прокатуватись далі в ліс.

Небо прояснилось; легкі, тонкі хмарки летіли прудко, неначе літом після заливи; синє небо ледве світилось через тонкий туман; місяць обсипав легким світлом верхи лісу. Поїзд летів. Картини мінялись, ніби декорації в театрі. Починався старий дубовий та берестовий ліс. Дорога пошилась в гущавину; високі дерева зовсім прикрили дорогу, що крутилась неначе вузькою стежкою, обминала товсті дуби. В лісі було поночі, тільки чорніли товсті дуби. Але місяць піднявся вгору, вийшов з-за хмар, — і картина змінилась, — якісь чари розлилися по лісі!

Тихий світ місяця заграв по верхах дубів, ще вкритих листом, на котрому масами задержався вгорі пухкий сніг, а далі розлився по лісі, по ярах, по долинах, розлився в самі далекі закутки, облив кожне дерево, кожну гілку; на сучках, на розложистому гіллі неначе хто наложив прозорої вати. Тихий світ лився через сніг, через іній, неначе через тонкий прозорий кришталь, і обливав дерева зверху, з боків найделікатнішим матовим блиском; однизу од свіжого снігу лився вгору ще тихіший, ще делікатніший матовий світ; усе в лісі було освічене з усіх боків; од дерева не було видно навіть тіні. Світ був трохи синюватий. Ліс став якимсь фантастичним, — здавалось, ніби то якийсь дивний зачарований храм, заставлений темними колонами, прикритий незвичайною кришталевою покрівлею. Чорні товсті пеньки, прикриті снігом, були схожі на велетенські гриби; куці папороті, дрокую стояли неначе квітки в якомусь фантастичному, зачарованому саду.

Передні санки далеко побігли вперед. Казанцев зостався з Олесею позаду. Вино розворушило обох. Олеся вп'ялася очима в гарне лице Казанцева, освічене матовим світлом. Кучері його чорніли на висках. Казанцев взяв Олесю за руку й поцілував.

— Чи любиш ти мене, Олесю, так, як я тебе люблю? — спитав він над самим вухом в Олесі.

Олеся затрусилась, вхопила його руками за щоки, притягла до свого лица, вп'ялася в його уста гарячими устами й неначе замерла; вона тільки примітила, що срібні хвилі дерева ніби загайдалися, заворушилися, і зомліла, й ніби приросла до м'яких гарячих уст Казанцева, потім згодом цілувала його в щоки, в брови, в очі, обняла його за шию, впала на плече й заридала, як дитина.

— Олесю, чого ти плачеш? — ще тихіше спитав Казанцев.

— Тим, що тебе люблю. Тепер тільки я втямила, що до цього часу нікого не кохала; мені тільки здавалось, що я любила, але я тільки сама себе дурила. Як ти мене перестанеш любити, я загину, вмру, запагублю себе.

Казанцев трохи стривожився; така палка любов трохи його злякала, — йому заманулось тільки трохи пожартувати з нудьги, для розваги.

Олеся знов кинулась Казанцеву на шию, знов уп'ялася в його уста, неначе влипла, так що йому було важко дихати. Поперед їх санок задзвеніли дзвоники, — поїзд вертався назад. Олеся розняла руки й сіла на своє місце. Санки шугали проз їх, як птиці. Ліс аж тріщав од гучної луни. Поїзд покатав назад, і вони знов поїхали тихо, поволі. Олеся притулилась щокою до виду Казанцева. В лісі стало тихо. Білий світ ще ясніше розлився по лісі; м'яке повітря прохолоджувало гаряче лице; фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці. Олеся була без краю, без міри щаслива: їй бажалося їхати, летіти без спини, без кінця. Глибокі долини та западини в яснім світі місяця пересовувались, неначе гарні декорації. Олеся почувала, що її серце налилось щастям вщерть, що любов залила всю її душу, як весняна вода заливає луги та луки. От засвітилися вікна в корчмі; з чорного димаря вився клубками дим. Корчма майнула перед очима, неначе намальована на картині. Дорога знов то западала в долини, то піднімалась вгору. Олеся незчулась, як коні вибігли з лісу й убігли в густий березняк; через рідкі срібні пачоси беріз залисніли ніби брильянтові зорі. От стоять дуби, ніби обтикані перами, а ондечки вже світиться в вікнах огонь. Вони в'їхали в місто.

На улицах вештались люди; в вікнах світився огонь. Олесі здалось, що їй снився дивний, солодкий, як радість, сон; вона тепер неначе прокинулась. Поїзд став перед квартирою Казанцева. Всі вікна були ясно освічені. В хаті заграв оркестр. Санки товпились під домом; товпилась попід вікнами сила жидків та жиденят. До Казанцева наїхали офіцери з сіл та містечок; здавалось, ніби в домі грають весілля. Олесі здалось, що вона вертається з церкви од вінця, що вона оце тільки що повінчалась з Казанцевим. Вона хотіла йняти тому віри, навіть пойняла віри... Її голова була ніби повита якимсь чарівничим туманом... Вони приїхали останні. Казанцев взяв Олесю на руки й поніс в свою квартиру.

Гусари вскладку давали вечір для своїх богуславських знайомих і завезли дам трохи не силою просто на вечір. Квартира Казанцева, найбагатішого між усіма офіцерами, була найпросторніша. Вечір був в його квартирі. За Балабухою й за другими панями послали москалів.

Казанцев увів Олесю під руку в покої. Оркестр грав в прихожій; невелика прихожа була ніби начинена гусарами та здоровими трубами. Олеся роздяглась й увійшла в світлицю. Просторна жидівська хата була убрана по-кавалерській; на двох стінах висіли здорові чудові килими; на порожніх білих стінах висіли, поначіплювані букетами та зорями, рушніці, пістолети, шаблі. Убогі жидівські канапки були застелені килимами та шматками червоної китайки; на столах стояли стакани з чаєм, стояли тарілки з закусками. Дами сиділи кругом столів, перемішані з синіми мундирами. Казанцев посадив Олесю за столом і сам сів поруч з нею. Олеся неначе зацвіла, розчервонілась, як квітка; налиті щастям очі блискали, неначе зорі; лице аж пашіло. Вона обперлась ліктем об спинку канапи, вп'ялася очима в лице Казанцева й нічого не бачила, нічого не чула.

"Золото моє, щастя моє! Тебе я ждала, тебе я шукала, линула, літала десь за тобою, як сива

зозуля, і таки тебе знайшла", — думала Олеся, дивлячись в вічі Казанцеву.

Гості випили чай, закусили й знов взялися за чай.

Після закуски принесли шампанське. Забахали затички; полилось річкою дороге вино. Офіцери цокались чарками з дамами, кричали "ура!". Оркестр гримів; в покоях піднявся гвалт, ніби на битві. Після шампанського поприймали столи й пішли в танець. Офіцери, смикнувши добру порцію, почали поводитись з дамами трохи вільно. Казанцев просто-таки обнімав Олеся в танцях і пригортав до себе. Дами те примітили й почали розбігатись додому; одна Олеся досиділась до півночі й була ладна сидіти хоч і до світу, якби Балабуха силоміць не повів її додому.

Пишну, веселу зиму пережила Олеся. Вона не чула, як ішов час, незчулась, як минула пилипівка й настало різдво; та зима здалась для неї якимсь гарячим, палким літом: для неї неначе гріло, як влітку, сонце, цвіли пахучі квітки, співали соловейки. Казанцев з товаришами заходив до Балабухи сливе щодня, запрошував до себе в гості Балабуху з жінкою. Олеся привезла до себе своїх сестер: вона думала, може, офіцери поженяться з сестрами; для неї самої здавалось, що вона ще не вийшла заміж, що вона от-от повинчається з Казанцевим. Щотижня Олеся справляла вечірки для гусарів, танцювала до світу й витрусила до дна кишені свого чоловіка на убори та вечори. Щоб гусари не нудились, Олеся почала возити їх в гості до сусід священників: на різдво повезла їх до свого родича, о. Мельхиседека, а на Новий рік задумала повезти до Моссаковського.

— А поїдьмо в гості до близького нашого сусіди, отця Харитона, — говорила Олеся до гусарів. — Я вам покажу давню коханку свого чоловіка. Онисія Степанівна — це людина статковита, — не таке ледащо, як я; вона нагодує вас такою гусятиною та поросятиною, якої ви зроду не їли й в Петербурзі; доберімося лишень до її наливки та варенухи!

Гусари позапрягали свої баскі коні, посадовили Олеся й усіх її сестер і махнули по чудовій санный дорозі в Вільшаницю. Олеся потягла-таки з собою й Балабуху, щоб було кому розмовляти з господарем, отцем Харитоном. Гусари розмістили з собою по дамі в кожних санках, а Балабуху повезли самого на задніх саночках одним коником.

День був гарний, тихий і не дуже холодний; санна дорога слалася, неначе гладеньке біле полотно; коні весело катали в Вільшаницю; коло кожних санок дзвеніли дзвоники. А тим часом в Вільшаниці ніхто не сподівався таких гостей. До отця Харитона зібралась своя сільська компанія; в його була повна світлиця чоловіків та молодичь навіть з малими дітьми на руках. В гості прийшов і старець Шмид, кум отця Харитона. Серед світлиці стояв застелений стіл; на столі стояли пляшки з горілкою, миски з полуднем, лежали цілі купи накраяного хліба. Чоловіки й молодичі, випивши всмак ради празника, гомоніли та гвалтували на все подвір'я; дзвінки молодичі голоси зливались з чоловічими, мов дрібні дзвони з здоровими; в покоях клекотіло, наче в здоровому казані. Онисія Степанівна частувала молодичь, отець Харитін — чоловіків.

Коли це за двором задзвенів один дзвоник, а за ним другий; в ворота влетіли санки, запряжені баскими кінями; за ними вскочили другі, а далі треті; дзвоники задзеленькали під самими вікнами. Всі гості кинулись до вікон і вгляділи повні санки гусарів.

— Ой лишечко! Станові їдуть, — крикнула одна молодича.

— Ой москалі! Та як їх багато! Це московська закуція приїхала! — крикнув титар.

Всі гості отця Харитона схопились з місця й прозогом кинулись навтікача: одні втікали в сіни, другі в кімнату; деякі перелякані молодичі покидали в світлиці дітей і кинулись втікати, неначе сполохані птиці, то в пекарню, то на задвірок; деякі повтікали в хижку, а декотрі дерлись по драбині на горище; старець Шмид вхопив костура, махнув на задвірок через задвіркові сінешні двері й сховався в клуню; чоловіки розсипались по городі, позабувавши в світлиці шапки та рукавиці; декотрі молодичі зопалу та знестямки кинулись через сінешні двері в ганок, просто між гусарів та паннів і трохи не позвальновали їх з ніг.

Отець Харитін, сполоханий на смерть, не знав, що робити, й тільки бігав по хаті од кутка до кутка. Онисія вгляділа через вікно Олесю серед гусарів і вдарилась об поли руками: в світлиці був такий нелад, що вона не знала, за що хапатись; вхопила пляшку горілки, вкинула в миску з сметаною, вискочила в кімнату, кинула миску на перину, потім випхнула двох переляканих молодиць з опочивальні в світлицю й запищала сливе нишком:

— Беріть стола та виносьте через двері!

Молодиці вхопили стола з усім добром і понесли не в кімнату, а в сіни.

Гусари й дами стріли в сінях, як стіл, що аж захряс пляшками та мисками, застряг у дверях разом з молодицями.

— Добра прикмета! — не втерпів Казанцев. — Видно, що господар і справді статковитий, бо любить вітати гостей.

— І стрічає нас хлібом-сіллю, — тихо обізвалась Олеся.

— І з пляшками та чарками, — промовив Балабуха, ступаючи на сінешній поріг.

Молодиці виволокли в сіни стола й дали дорогу гостям.

Гості ввійшли в світлицю. Світлиця була схожа на поле після побоїща: троє забутих мужичих дітей качались під грубою й од переляку дерлись не своїм голосом; серед хати валялись шматки хліба, качалась пляшка, звалена з стола, валялись шапки та рукавиці. Отець Харитін збирав шапки, Онисія вхопила разом за руки троє дітей, виволокла їх в кімнату й причинила двері.

Балабуха з жінкою, три Олесині сестри й десять гусарів сповнили всю світлицю. Господар став стовпом серед хати, а за дверима в кімнаті було чути такий оркестр, якого гусарам не довелось чути й в Петербурзі.

— Вибачайте! Мабуть, ми не в добрий час приїхали, — сказав Казанцев до господаря.

Господар стояв серед хати мовчки й тільки дивився, як роздягались гусари, як заблищали їх еполети та коміри, йому було очевидячки ніяково. Балабуха підступив до о. Харитона, тричі поцілувався з ним, поздоровляючи з Новим роком.

— Ой зомлію — так смердить горілка на всю хату! — говорила пошептом Олеся Казанцеву над вухо.

— Здається, ми розігнали веселу компанію, — тихо обізвався Казанцев до Олесі.

— Давня любов Марка Павловича кружляла горілочку з молодицями, — тихо обізвалась Олеся.

Гусари й дами пороздягались і накидали жужмом цілу купу одежі на стільцях та на канапі. Балабуха, привітавшись до отця Харитона й Онисі, порекомендував Казанцева. Казанцев брязнув закаблуками перед Онисею; його закаблуки прокопали добрий рівчак на глиняному долі. Після Казанцева прискакували до Онисі другі гусари, совали закаблуками по долі й, неначе півні, вигребли чималу яму на долівці. Якись прізвища так і сипались на Онисю, неначе хто їх трусив з торби.

"Це Олеся навезла гусарів... І де вона в біса набрала їх стільки!" — думала Онисія Степанівна.

Олеся сіла на канапі й затулила носа напаханою пахощами хусточкою; її сестри переглядались, переморгувались і осміхались одна до одної. Гусари зареготіли й заходили по світлиці, як у себе вдома. Картина в світлиці змінилась неначе якимсь чарівництвом: замість свиток та горсетів — синіли вишивані сріблом мундири, червоніли тонкі ноги, бряжчали остроги, червоніли й білили паняньські сукні. Гусари приставали до господаря та до господині, неначе вони з ними вік звікували.

— Як ваше здоров'я? — пристав до Онисії Степанівни Казанцев.

— Спасибі вам! Слава богу, здорова до котрого часу, — знехотя обізвалась Онися.

А тим часом вона обвела очима гостей і полічила, скільки-то треба спекти гусей та поросят для тієї Олесиної компанії.

— А ваші діти здорові? Певно, у вас є діти? — прикинув Казанцев.

— Слава богу, є й усі здорові, — обізвалась Онися, а тим часом її думка рахувала: "По півгуски на кожного москалюгу, на благочинного півпоросяти, на благочинну півпоросяти, а на паннів хоч по ніжці".

— Чи весело провели святки? Чи бували в гостях? — піддержував розмову Казанцев.

Онися вже його й не слухала та все думала: "По півгуски зжеруть, — москалища здорові! Виходить: п'ять гусок і порося, та треба, мабуть, заколоти здорове порося, бо цей Балабуха добре трощить поросятину; та й благочинна не спустить, бо дуже любить поросятину".

— Ні, ще ніде не були в гостях, — думаємо їхати до батька післязавтра, — знехотя обізвалась Онися.

"Ой, пропадуть мої годовані гуси! Приїде батько на водохреща, не попоїсть гусятини, — снувалась Онисина думка. — Це Олеська навезла своїх пройдисвітів, — мабуть, не мала чого дати їм попоїсти на вечерю та й приперла їх на мої гуси. Це її справа. А бодай ти була дорогою голову скрутила разом з своїми москалиськами".

Один гусарин виглянув у вікно й вглядів у дворі здорове стадо гусей.

— Яка в вас сила гусей! їй-богу, півдвора! — крикнув гусарин на всю хату. — Я ще ніде не бачив так багато гусей! Ото була б добра печеня!

"Так воно й є! — подумала Онися. — Це вона навезла оцієї голодної галичі на мої гуси; мабуть, вони за це дорогою розмовляли. Ану, чи й за поросята допоминатиметься?"

— Хвалити бога, цього року в нас гуси добре велись, — піддержав отець Харитін, — та й поросят виплодилось дуже багато.

"Цей дурень сам викаже", — подумала Онися.

— Слава богу, виплодилось багато, та половину вовки вихапали в чагарях, — обізвалась Онися.

— Одначе не всіх вихапали: госпожі благочинній ще зосталось на вечерю, — піддобрювавсь отець Харитін.

— Як я бачу, в вас вовки дуже звичайні, — сказав Казанцев, — коли залишили й на вечерю; в нас як почнуть хапати, то вже нічогісінько не залишать.

— Як же ваші воли та корови? — спитав в отця Харитона один гусарин, щоб сказати будлі-що.

— Слава богу, всі цілі, тільки одна безрога, шута корова забігла десь в Богуславський ліс та й досі не знайшли.

— Чи знайшли, чи й досі там гуляє? — спитала Олеся, поглядаючи скося на Казанцева з осміхом.

Гострі Онисині очі впіймали те переглядання.

"Вона з мене сміється з своїм паскудним коханцем, — думала Онися. — Потривай же, — насміюся й я з тебе й з твого милого! Казав мені жид кравець, що ти ввечері бігаєш нишком од свого Балабухи на квартиру до свого гусарина. Я ж тебе обнесу на весь повіт! Я ж тобі оддячу!"

— Щось я ніяк не нагріюсь, а здається, надворі одлига й не дуже холодно, — говорив один гусарин, бігаючи по хаті та тручи руки.

— І я неначе змерз, — обіззався другий гусарин, бігаючи по хаті.

"Допоминаються по чарці", — подумала Онися.

— Може б, по чарці та по другій, то зараз і нагрієтесь, — обіззався отець Харитін.

— Як по чарці, то й по чарці, — передражнив Казанцев отця Харитона по-українській.

Онися вийшла в кімнату й винесла здорову пляшку горілки й миску пирогів з начинкою.

Гусари накинулись на горілку й, без сорому казка, кружляли шинкову Шулимову горілку. Миска з пирогами в одну мить спорожнилась. Кругом стола піднявся клекіт, як за годину перед тим; гусари

пили горілку й гвалтували, як передніше мужицька компанія. По хаті пішов свіжий горілчаний дух, одначе Олесь вже не затуляла носа хусточкою й не думала зомлівати.

Гусари розвеселились і почали романсувати з паннами. Їм заманулось потанцювати.

— Чи не можна пак в вас дістати яких-небудь музик? От ми б і потанцювали! — промовив Казанцев. — Шкода, що ми не взяли свого оркестру.

— Де вже в нас дістати музик! Хіба покликати старого старця Шмида з лірою, — промовив отець Харитін.

— От і вигадав людям на сміх, — обізвалась Онися.

Олесь затулилась хусточкою й реготалась. Онися глянула на неї, неначе п'ятака дала.

— А чом же? — обізвася отець Харитін. — Там як утне козачка на лірі, то й музик не треба, — можна гацати й до вечора.

— Ото-то! Дійсно козачка! Це дуже цікаво!

— Це буде щось небачене, дуже ефектне, — сказав Казанцев.

— А покличте справді! Я ще зроду не танцював під ліру.

Отець Харитін послав за Шмидом. Як почув Шмид, що його кличуть до москалів, то вхопив шапку та дав драла аж у Чайки.

Гусари почали танцювати та крутитись з паннами без музик. Онися поглядала на благочинну й просто сміялась їй в вічі.

— Що то в вас за напиток такий, — воно зветься варенухою, чи що? — спитав у отця Харитона Казанцев.

— Та еге ж! — сказав отець Харитін. — Варенухою ж! А ви ніколи не пили? — спитав отець Харитін.

— Зроду не пив! Це, кажуть, щось дуже смачне, — сказав Казанцев.

— О, смачне й міцне, як ударить у голову, то й за ніч не прочумаєшся. Ож зваріть, Онисіє Степанівно, варенухи, — нехай гості покуштують, — сказав отець Харитін.

"Доведеться титарку кликати", подумала Онися.

— Добре, зваримо таки зараз, — сказала вона голосно.

Онися пішла в пекарню, звеліла смажити три гуски й заколоти двоє поросят. Титарка заходилась варити варенуху, та ще й дуже міцну.

Тим часом, як титарка смажила гуси та поросята, на селі скоївся переляк. Люди рознесли по селі, що приїхав становий, наїхала "московська закуція" й буде виправляти недоплат податі. Люди кинулись ховати своє добре: закопували в землю намиста, полотна, рушники, ховали в ожередах свитки та кожухи; декотрі повтікали з села за Рось, в Чайки, й позабирали з собою, що було дорожчого з одежі; бідніші люди погнали проти ночі в Чайки воли, корови та вівці. В селі неначе ждали татарського нападу; всі говорили, що за офіцерами йде з Богуслава цілий полк москалів, що москалі заберуть усе добро, поб'ють посуд, поріжуть і поїдять кури, гуси, свині й спродають товар.

Вже пізенько Онися накрила столи й подала вечерю. Гусари кинулись на гуси та на поросята, як голодні вовки на вівцю; кістки тріщали, гусятина щезала шматок за шматком. Сама Онися поклала половину поросяти перед благочинним, другу — перед благочинною. Олесь уклала в копи увесь здоровий шмат і залишила сестрам тільки ніжки та хвостик. Гусари, непрохані, самі наливали горілку й пили. Після вечері подали варенуху; гусари спробували, розкуштували, що смачна, й хилили цілими стаканами.

— Та й міцний же оцей ведмідь! — промовив Казанцев до гусарів. — Як вип'ємо всього, то й в двері не потрапимо.

Він сказав правду: "ведмідь" міцно вдарив в гусарські голови; гусари розвеселились, позапалювали сигари, порозстібали мундири й почали ревти солдатських пісень. По хаті піднявся страшний гвалт; всі голосно говорили, й ніхто нікого не слухав; дим стояв такий, що ледве було

видно свічки. П'яні офіцери лізли обніматись та цілуватись з господарем; декотрі дуже близько попримощувались коло паннів і трохи не лізли цілуватись. Казанцев підійшов до Олесі, взяв її за талію й поклав голову на плече...

Онісія Степанівна крикнула й протовпом вибігла в кімнату; отець Харитін спутив очі додолу. Балабуха скочив з стільця й витріщив очі; Олеся вирвалася з рук Казанцева й одскочила.

— Олександро Петровно, одягайся! Їдьмо додому! — крикнув Балабуха й з тими словами вискочив надвір і звелів запрягати коні.

Гусари не слухали Балабухи, позабирали паннів і почали танцювати, — підковані закаблуки колупали діл, глина летіла на стільці. Балабуха повбирав жінку, паннів і вивів на ганок. Гусари мусили й собі виряджатись в дорогу, накинули шинелі, розпрощались з хазяїнами. Казанцев взяв Олесю під руку й хотів посадити з собою в санки.

— Олесю, сідай зо мною! — гукнув Балабуха, вхопивши Олесю за руку й потягнувши її до своїх саночок.

Гусари насилу розмістились по санках і рушили з двору. Цілу дорогу Балабуха не промовив слова до Олесі. Олеся й собі мовчала; мовчки доїхали вони додому.

Випровадивши непроханих гостей, господарі вернулись в покої. Онісія взяла свічку й посвітила на діл. Діл був увесь сколупаний, покопирсаний, неначе на йому три дні стояла череда на стиглі. Деякі стільці лежали поперекидані.

— Ну, та й наробила ж благочинна! Неначе запровадила правдиву закуцію, неначе стояла на стиглі з табуном гусарських коней! — крикнула Онісія. — А той москалице при всіх її обніма! Чортма їй сорому!

Отець Харитін, згорнувши руки, поглядав на стіл, на купи кісток; на столі неначе вовки тільки що барана обгризли.

Другого дня Онісія поїхала в Чайки до батька і все розказала матері; з Чайків вона поїхала до о. Мельхиседека й розмалювала Олесю найгарнішими фарбами.

Отець Мельхиседек не втерпів: зараз поїхав до Балабухи й розказав Олесі, що за неї говорила Онісія. Приїхавши додому, Онісія розказала ще кравцям жидам все дочиста за благочинну; жидки рознесли ті вісті по цілому повіті.

Приїхавши додому, Балабуха ввійшов в Олесину кімнату, причинив двері й на цей раз вже не змовчав, — приступив до жінки з докорами. Олеся розсердилась і надулась.

— Як ти сердишся на мене, то три дні мовчиш; лучче зробиш, як і тепер мовчатимеш, — сказала Олеся з гнівом, — хіба я винна, що п'яний Казанцев причепився до мене?

— Якби не була винна, то б він не чіплявся до тебе: не дурно ж ти все тягнеш мене до його в гості, не дурно за ним наші двері ніколи не зачиняються; я його не пущу в свою хату.

— Казанцев хоч говорить до мене, а ти по тижню мовчиш і слова до мене не промовиш.

— Я тих гусарів з хати повиганяю!

— Не роби цього, бо вийде скандал; та гусарів небезпечно й зачіпати, — сказала Олеся, — вони й тобі бороду обскубуть, — це митці на всякі штуки.

— Я тебе більше не пущу проїжджатись з Казанцевим на баских конях.

— Я й сама поїду, гусари не вовки: мене не з'їдять.

— З'їдять не з'їдять, а все-таки я не хочу, щоб ти кохалась та залицялась з якимсь пройдисвітом та вводила мене й себе в славу.

— Ет! Нема нам чого говорити — йди краще спати! — крикнула Олеся й повернулась до його спиною.

Балабуха хрюпнув, гуркнув дверима й пішов спати. Другого дня батюшка й матушка цілий день не говорили між собою. Балабуха сидів в кабінеті й курич люльку; Олеся никала мовчки по залі й цілий день ходила надута й насуплена. Минув другий день; Олеся все мовчала, не ходила в

пекарню, нічого не робила й тільки по залі походжала. Сама Килина варила й пекла, що хотіла. Мовчав і Балабуха. Третього дня прийшов Казанцев з товаришами. Олеся заговорила, неначе воскресла: пригадала Вільшаницю, варенуху-ведмедя, лихословила й сміялась з Онисі. Балабуха взяв шапку, вийшов з хати, пішов до сусіда-батюшки за Рось, прийшов додому опівночі й сів писати свій діяріуш. Невеселі листки ввійшли в діяріуш за ті смутні дні! Од того часу в діяріуші часто стали з'являтися його вірші: "О злих женах", "О жені", "О безразсудной жені", "Про жінку п'яницю". Балабуха писав ті байки й вірші, вставляючи прізвиська чоловіків та молодичь, він і сам насилу догадувався, що пише властиву історію за себе й за свою Олесю.

Написавши в діяріуші байки, Балабуха впав навколішки перед образами й молився до півночі. Свічка блищала на косому столику в куточку й ледве освічувала дерев'яний хрест з розп'ятим Христом і вершок Голгофи, на котрій стояв на столику хрест. А проти блідого змученого Христа світилось ще блідніше лице Балабухи, мріли чорні насуплені брови та бліді губи. До півночі мріла проти світла похилена вниз його голова; все благав у бога, щоб він повернув Олесю на добру путь і послав мир та згоду в його хату.

Замість бажаного миру й згоди Казанцев привів у неділю в Балабушину хату гусарський оркестр. Олеся запросила до себе своїх сестер та знайомих і розвела бал. Балабуха опустил руки; він почав впадати в апатію, сідав в кабінеті з довгим цибуком в руках, мовчав і курич люльку. В залі розлягався клекіт, гам, сміхи, музики, — Балабуха неначе нічого й не чув, нічого й не бачив; його думи ховались десь глибоко в душі, затихали й неначе замирали; на його ніхто навіть не звертав уваги, неначе його й в хаті не було.

Але незабаром несподівано на голову Олесі спало велике лихо. Казанцев з товаришами наглядів в винарні жидівочку Хайку; Хайка була дочка Шмуля — хазяїна винарні, молоденька, шістнадцяти років, і напрочуд гарна з лица. Великі чорні очі блищали матовим світлом, неначе дорогий оксамит; повні принадні губи виступали вперед, — рожеві, як майська рожа; оксамитові брови були неначе пензлем виведені на чистому матовому лобі. Казанцев примітив її в винарні, й Олесина зоря почала згасати на небі. Од того часу Казанцев та гусари почали рідше бувати в Олесі й часто забігали в винарню, щоб подивитись на чудову Хайку. Хайка поти подавала гусарам вино та пиво, поки на смерть закохалась в Казанцева.

Цілий тиждень Казанцев не показував очей, — цілий тиждень Олеся не бачила його. Вона сиділа коло вікна, дурно ждала, виглядала його, а він не приходив. Олесю брала страшна нудьга. В хаті було тихо, Балабуха лежав в своєму кабінеті й завсіди читав книжку. Олеся накинула на себе шубу й пішла на місто; вона сподівалась вглядіти Казанцева й закликати до себе на вечір. На місті стояв ще базар. По один бік стояли гончарі, — велика сила горшків була розставлена над самою улицею; по другий бік сиділи перепічайки та сидухи з бубликами, паляницями; стояли столи з медяниками, маковниками, а далі чорнів ряд шапликів з дьогтем. Сині гусари сновигали по місті, несли на плечах в'язки сіна; їх червона й синя одежа закрашувала сірий базарний тон, як снігурі закрашують чорний сумний зимній ліс.

Олеся вгляділа синіх та червоних москалів, і їй на душі стало веселіше. Тільки що вона вийшла на середину міста, проти неї з-за жидівської школи висунулась кавалькада офіцерів і катала просто на неї як вихор. Вона ледве встигла вскочити між горшки, як Казанцев, котрий держав перед, ні з сього ні з того повернув коня просто на горшки і поскакав по довгих рядах посуду; за ним повернули інші офіцери, — горшки, миски, полумиски затріщали під кінськими копитами, наче тріски; здорові макітри та золійники застогнали; горнята-близнюки й глечики заскавували й запищали, як цуценята; черепки летіли на всі боки й обсипали Олесю кругом. Задній офіцер задумав стругнути ще кращу штуку й повернув коня на шапlickи з дьогтем та на бублики: шапlickи поперекидались; чорні бризки полетіли на жидів, на бублейниць та перепічайок; дьоготь полився по білому снігу й потік потьоками. Перепродухи, сидухи та крамарі кинулись навтеки;

жиди й жидівки завейкали не своїм голосом. На базарі піднявся гвалт, гомін, — люди кричали, бідкались, плакали. Бублики й медяники посипались в дьоготь. Бідні сидухи плакали на весь базар; гончарі й дігтярі кляли гусарів.

Олеся махала на Казанцева хусточкою. А Казанцев повернув просто в винарню до Хайки; за ним посипалась уся кавалькада. Увесь базар кинувся бігти до полковника, правити плату, але дурнісінько: крам пропав і по цей день! Олеся пройшла попід винарнею, заглянула в вікна: Казанцев пив з гусарами. Вже надвечір він вийшов з винарні. Олеся все гуляла по місті й вже надвечір підстерегла його й запровадила до себе. Цілий вечір вони реготались з тих пустощів, які вступнули гусари на місті.

Але це була остання гусарська розвага в Богуславі. Настала весна; зазеленіли верби над Россю; зазеленіла трава над берегами. Казанцев раз якось одного дня приніс Олесі страшну звістку: гусари мали весною виступати з Богуслава.

Олеся зблідла, аж пополотніла як смерть, потім трохи одійшла, заридала й впала Казанцеву на груди; вона обхопила його руками так міцно, неначе боялась, що її от-от кинуть з мосту в воду.

Казанцев сидів, наче витесаний з каменя, — він думав за свою Хайку.

— Мій милий, мій дорогий! Як ти поїдеш, я вмру за тобою; я не переживу однієї години без тебе. Цей дім, цей Богуслав, — усе буде для мене гірше за смерть, гірше за пекло, — говорила Олеся, ридаючи.

— Не плач, не журись, моє серце! Я тебе не забуду, ніколи не забуду, — втішав її Казанцев.

— Та що мені з того, що ти не забудеш, коли я тебе більше не бачитиму.

— Я тобі покину свій портрет, а дасть бог, я до тебе приїду, то й побачимось.

— Приїдеш... Поїдеш та й забудеш мене. Я тебе нізащо в світі не покину; я ладна їхати за тобою! Я піду пішки слідком за тобою!

"Оце причепилось лихо! Ще справді побіжить за мною слідком навздогінці!" — думав Казанцев, усе гадаючи-думаючи за свою Хайку.

— Я ладна йти з тобою на край світу! Піду за тобою, де ступить твоя нога; буду їздити з тобою й дивитись на тебе. Серце моє, не кидай мене, бо я вмру за тобою! Я тебе одного полюбила щиро, гаряче, як нікого в світі ніколи не любила! Візьми мене з собою! — крикнула Олеся й знов кинулась милому на груди, здавила його в своєму обнімочку.

Казанцев сидів і тільки поглядав на двері, — він боявся, щоб часом благочинний не надійшов і не застукав його в такій позі.

— Милий мій, моя рибонько! Я поїду з тобою! Візьми мене, бо я побіжу слідком через базар за твоїм конем.

"Оце напасть, та й годі! — думав Казанцев, котрому Хайка вже дала певну обіцянку, що втече з ним від батька. — Як же оце я буду викрадати їх заразом?"

— Добре, добре, моя рибонько! Я тебе візьму з собою: під'їду кіньми під садок пізенько, а ти вийдеш до мене через сад, та й полинемо далеко-далеко!

— Далеко-далеко, моє миле серце! Там тільки я буду навіки щаслива з тобою!

Олеся скочила з місця, страшно зареготалась, почала бігати по світлиці, ламала руки, закидала назад голову, кидалась Казанцеву на груди, ридала й знов бігала по хаті й реготалась. Казанцеву здалось, що вона збожеволіла, зовсім зійшла з ума. Він виглянув у сіни, причинив двері й усе полохливо оглядався на всі боки, доки Олеся втихла. Вона сіла коло його, поклала голову на плече й неначе заснула.

Сінешні двері рипнули: то Балабуха пройшов в свій кабінет через сіни. Казанцев тихенько підвів Олесину голову, взяв шапку й тихо, по-котячій, вислизнув з хати.

"Ну, напивав собі біду! — думав Казанцев, вертаючись в винарню до чудової Хайки. — Це якась і справді скажена попадя: вона й справді бігтиме за мною серед дня через увесь Богуслав,

бігтиме слідком за нашими гусарами. Насміється з мене увесь полк. Потривай же, матушко! Я тобі встругну штуку".

Минув тиждень, минув другий. Зацвіли сади. Заспівали соловейки в лозах та в садах понад Россю. Весна розпишилась, як молода дівчина. Олеся походжала по своєму садку й тільки й думала та марила про той день, коли вона виїде з Богуслава з своїм милим. Тільки що вона спустилась по стежці до Росі, її догнав Казанцев.

— Завтра світом ми виступаємо, — сказав він на саме вухо Олесі, — не спи та жди мене. Я серед ночі тихо під'їду під твоє вікно й постукаю в шибку. Одчиняй вікно й будь готова. Я тебе звелю одвезти в ту корчму, що стоїть в лісі по дорозі на Корсун, — там мене ждатимеш. Я вернусь до полка, бо мені треба раненько виступати з полком, а потім пошлю вперед фургон. Ти сідай в той фургон і позавішуй вікна. Я тоді сяду з тобою, й покатаємо по світі вдвох, моя мила! А потім приїдемо в Петербург; побачиш наші палаци; будемо танцювати на наших балах. Будемо щодня пити шампанське, чорт би його взяв!..

В Олесі затрусилась нога. Вона повела за руку Казанцева в гушавину з верб та вишень, де на заході сонця розливались піснями соловейки. Вони сіли на камені над самою водою. Широка Олесина сукня впала на молоденький очерет, котрий витикався з води кругом каменя, як зелене руно. Олеся кинулась Казанцеву на груди.

— Годі, годі, моє серце, обніматись! Мені час додому, — треба зібратись в дорогу.

Казанцев поцілував Олесю, схопився й побіг на гору. Олеся сиділа на камені неначе нежива, потім встала й тихо вийшла на гору. Спинившись коло альтанки, вона обвела очима Рось, свій садок. Вечір горів тихим полум'ям на скелистому березі за Россю, на густому садку; горів червонуватим світом на високому шпилі внизу по Росі, де стояв монастир, на білих стінах монастиря. Олеся глянула на всю ту красу, згадала свого мужа й почувала, що їй не жаль кидати нікого й нічого. Дітей в неї не було, свого мужа вона не любила.

"Тебе тільки, мій милий, я люблю, тебе одного на всьому світі! Тебе одного мені жаль!" — думала Олеся, до пізньої ночі гуляючи по садку.

Олеся повечеряла з Балабухою й за вечерю до його й слова не промовила. Балабуха звик до того й не дивувався. Зачинившись в своїй спальні, Олеся повиймала з скрині свої кращі сукні та деяку одежину, зав'язала в здорову хустку, погасила свічку й, не роздягаючись, лягла на ліжко й прикрилась укривалом. Вона ждала й прислухувалась. Од страшної напруги фантазії вона то холола, то пашіла огнем, неначе в пропасниці. Годинник в залі продзвонив дванадцять, а Казанцева не було. Час тягся, як важка хвороба. Вже вдарило першу годину, надворі було тихо й мертво. Коли це, чує Олеся, щось тихо стукотить на улиці; віз під'їхав і спинився. Щось захрущало коло тину. Олеся скочила з ліжка. Кров ударила їй у голову. Уся хата неначе освітилась блискавкою. В очах в Олесі неначе посипались іскри, замиготіли й забіліли й десь розсипались. Вона кинулась до вікна; під вікном було знать темну, рівну, тонку постать. Олеся впізнала Казанцева й одчинила вікно. Казанцев вхопив її попід руки й витяг через вікно.

— Там за вікном лежить на стільці моя одежа, — зашепотіла Олеся, — витягни її.

Казанцев насилу налапав і випер через вікно здоровий узол і швиргонув через тин, на віз; потім пересадив Олесю через тин і переплигнув сам. Вони сіли на легкий візок. Казанцев вхопив віжки й вдарив по конях; коні, як змії, понесли візок з гори, а потім вбігли в ліс.

Дві темні стіни дерева стояли по обидва боки дороги. На сході вже червоніла рожева пляма. Казанцев гнав коні з усієї сили. Олеся обхопила його шию руками, щоб не впасти з візка додолу.

— Чи пам'ятаєш, серце, як ми летіли цим шляхом зі мною, як ти вперше сказав тут, що любиш мене? — промовила Олеся до Казанцева.

Казанцев гнав коні й мовчав.

— Чи пам'ятаєш, який дивний іній висів тоді на дереві, як дивно світив тоді місяць в лісі!.. Я

усе пам'ятаю. Пам'ятаю той вечір, те місце в лісі, де ти признався, що мене любиш... А ти пам'ятаєш? — питала Олеся.

Казанцев мовчав і тільки лупив батоном коні, — він хапався: йому ще треба було викрасти Хайку, а небо вже починало червоніти.

Під темною стіною лісу забіліла корчма.

— А ось і та корчма, де грав оркестр! А ось за корчмою й ті берези, де ми пили шампанське! — промовила Олеся.

Казанцев підкотив під корчму й спинив коні. Коні стали мов укопані. Казанцев скочив з воза, зняв Олесю й застукав у двері. Корчмар спав як убитий. Казанцев торгонував дверима так, що трохи їх не виставив.

В корчмі почувся голос жидів: "Хто там? Ось зараз, зараз!" — обізвався жид.

В вікні блиснув світ. Рипнули двері. Заспаний жид вийшов з дверей.

— Нехай у тебе в хаті посидить оця пані, — через годину я заїду, — сказав Казанцев.

— Про мене, нехай сидить хоч і цілий день. Може, треба коням вівса або сіна? — спитав корчмар.

— Нічого не треба, — сказав Казанцев, вступаючи в корчму з Олесєю під руку.

Жид поставив на столі маленький недогарок в мідному підсвічникові, пішов у кімнату, зачинив двері, ліг спати. Казанцев обняв Олесю, поцілував і, вступаючи за поріг, промовив: "Прощай і жди! Я незабаром прибуду!" Двері зачинились. Віз знов страшенно загуркотів і неначе вихром полетів назад. Стукіт помалу затихав, затихав — і вмер. Олеся поклала пакунок на лаву й сама сіла кінець стола. В корчмі стало тихо, тільки жиди в кімнаті соплю.

Недогарок ледве блимав на столі. Олеся сиділа, спершись ліктем на стіл і підперши долонею голову. Ледве примітний світ падав на її червоне гаряче лице, на чорні брови. Темні очі блищали незвичайним світлом. Олеся сиділа, неначе вмерла; вона дивилась на недогарок; всі її думки полетіли назад, слідком за милим, — їй все здавалось, що вона неначе сидить на возі поруч з ним, обнімає його гарячу шию, чуває його дихання на своїй щоці; коні летять, як змії; в неї забиває дух, ніби од страшного швидкого руху. Вона й не примічала здорового чорного барила з горілкою, що стояло коло порога, неначе здоровий чорний ведмідь, не чула важкого, гнилого горілчаного духу в корчмі. Коли це несподівано недогарок спанхнув, затріщав, впав у підсвічник і одразу погас. Олеся кинулась, підвелася з лави й знов упала на лаву. В корчмі стало темно, як у погребі. Олеся опам'ятувалась.

— Боже мій! Де це я?.. Що це зо мною діється?.. Я їхала... летіла з ним, як птиця, на якихось прудких конях... потім ми спинились... потім він устав з воза й зсадив мене... Кругом чорний ліс... корчма, якийсь жид... Боже мій! Я втекла з ним; я опинилась в корчмі... Їй в одну мить стало сумно й страшно. Олеся оглянулась кругом. Вікна насилу сіріли та мріли в страшній темряві. Стіл, лавки, стіни, барило — все було вкрите чорною темрявою; тільки здорова біла груба виступала з кутка й ледве мріла з чорними дверцями. Олеся згадала, що вона жде Казанцева. Вона повернула очі до вікна й знов напрудила фантазію, насторочила вуха й почала прислухатись, чи не загуркотить віз на шляху.

І знов Олесині думки почали переплутуватись, неначе в пропасниці. Їй здалось, що вона сидить в своїй темній спальні й жде милого. Перед нею сіріє вікно. Під вікном майнула темна рівна постать. Олеся кинулась до вікна, й постать зникла. Їй стало незвичайно сумно. Вона ждала Казанцева, — коли це їй здається, що ліс шумить, а через шум десь далеко загуркотів віз та все наближається до корчми; під корчмою майнули високі коні; хтось встає з воза й біжить до дверей; двері в корчмі тихо одчиняються, й на порозі став Казанцев.

Олеся знялась з місця й кинулась до дверей. Казанцев зник, і вона вдарилась руками об чорні двері. Олеся оглянулась на хату, — чорне барило заворушилось, заворушилась груба, чорні дверці

коло груби неначе одчинились... Олеся крикнула й вибігла надвір. Надворі вже світало. Червоне небо на сході поверх лісу розгорювалось чудовими рожевими та жовтими пасмами. Свіжий холоднуватий ранок обвіяв Олесине гаряче лице. Вона опам'яталась і почала оглядатись кругом себе. Верхи лісу вже ясніли проти чистого прозорого неба; вже було примітно широкий битий шлях.

— Серце моє, милий мій! Чого ж ти так забарився? Нащо ти так мучиш мене? — шепотіла Олеся, ходячи тихо попід високими березами.

А надворі виднішало та прояснювалось. Соловейки аж лящали внизу над Россю, а ліс стояв і неначе через легку дрімоту слухав ті дивні співи та дивився на рожеве блискуче небо.

Олеся сіла на призьбу й похилила голову. Перед нею стояли чорні стіни лісу; дві стіни сходились за корчмою докупи, й дорога пірнала, неначе в чорний льох. Олеся глянула на ту чорну пляму, і їй знов стало страшно. Розбишаки, вовки, відьми, русалки й усякі дива приходили їй на думку. Вона одвела очі од тієї темної продухвини й повернула голову на другий бік. Збоку коло корчми стояли високі берези; під ними чорніла така сама чорна ніч. Вона згадала всі страшні оповідання за цвіт папороті, за те, як нечиста сила стереже папороть, яким страхіттям вона лякає людей. Їй прийшли на думку чорні рогаті дідьки з страшними чорними цапиними мордами. Олесі здалось, що під березами в темряві блиснули, як жар, якісь очі. Вона скочила з призьби й вибігла на середину шляху, що пролягав серед невеличкої галявини. Вище лісу вже видно було ясну рожеву смугу, — той тихий світ прогнав всі страхи. Олеся підвела очі, зирнула на той знак веселого ранку й набралась в йому сміливості, неначе побачила живих людей.

Ранок яснішав та виднішав. Ліс стояв, обсіпаний важкою росою. На високому дубі зацвірінькала якась пташка, затріпала крильцями й струсила важкі краплі роси. Десь узявся горобець і пурхнув на покрівлю. Олеся зовсім опам'яталася і почала проходжуватись по широкому шляху.

"От-от загуркотить шарабан, минуть страхи та жахи, й я буду навіки щаслива!" — думала Олеся, поглядаючи на шлях.

А шарабан не загуркотів. Тільки пташки защебетали в лісі та по лугах над Россю й сповнили місцину своїми піснями.

Небо запалало. Ліс стало зовсім видно. Через вузьку балку на Рось небо засяло, як жар, і серед того полум'я бризнули з-за гори неначе розпечені в огні червоні списи та стріли. Десь далеко в місті загравав оркестр. Тихі далекі одгуки мелодій полились по долині Росі й злились з піснями соловейків. Олеся почула ті мелодії, як через сон, і вся затрусилась.

"Гусари виступають з міста!" — подумала Олеся й засміялась. Вона кинулась в корчму, вхопила завиніння й побігла шляхом назустріч гусарам.

"От-от вискочать з-за гори вороні баскі коні! От-от загуркотить шарабан!" — думала Олеся, спускаючись в долинку.

Вона вийшла на гору, а коней і шарабана ніде не було видно. Зійшла вона в другу долину й знов вийшла на горб; ніхто ні йшов, ні їхав. Олеся втомилась і задихалась. Вона кинула важкий узол і впала на його. Сонце піднялось на небо. Ліс горів на ранньому сонці. Музики давно затихли. За горбом загуркотів віз. Олеся схопилась і побігла назустріч.

З гори котився драбинчастий візок, а на візку сидів мужик.

— Тебе послав сюди Казанцев? — спитала в його Олеся.

— Мене ніхто не послав. Я сам собі їду додому, — обізався чоловік, спиняючи конячку.

— Чи далеко їдуть гусари? — спитала Олеся.

— А хіба я знаю! Вони вийшли київським шляхом, — сказав чоловік.

— Київським? — крикнула Олеся не своїм голосом. — А може, ти стрівся з яким гусарським офіцером? Не їдуть сюди часом які гусарські офіцери? Чи не бачив ти чорного шарабана?

— Всі офіцери й шарабани поїхали київським шляхом, — сказав чоловік і вдарив по конячці. Олесья впустила узол і впала на його. Страшний здогад прийшов їй в голову: "А може, він піддурих мене, насміявся з мене? Але ні! Чи він же не кохав мене? Чи він же не клявся, не присягався?"

Олесья підняла важкий узол і вже не несла, а тягла його за собою. Сила й напруга одразу впали. Вона вийшла ще на одну горку. Вже було видно між рідкими дубами Богуслав. По шляху сновигали люди й вози. Ніде не було видно ні одного синього мундира.

Олесья знов упала на узол і заридала. Вона ридала голосно, ламала руки, припадала головою до землі; й тільки густий ліс бачив ті страшні її муки та сльози. Сонце вже високо підбилося вгору.

— Що ж мені на світі божому тепереньки робити? — голосно промовляла Олесья, неначе просила поради в зеленого лісу. — Де мені подіти свій сором? Йти до батька в Хохітву — сором. Треба вертатись додому: ані викрутитись, ані випручати з біди.

З лісу виїхав якийсь чоловік візком. Олесья відрядила його до Богуслава, сіла на віз і поїхала.

Олесья вїхала в місто. По місті сновигали, вештались і кричали жиди як несамовиті. Коло винарні чорніла здорова купа жидів та жидівок, неначе здоровий рій бджіл. Туди збігся усей кагал, кричав, верещав на все місто. Жидівки вейкали й плакали. Олесья приїхала в свій двір. Проти неї вийшов Прокіп.

— Слава богу, що ви вернулись. А ми думали, що ви втекли з офіцером. Батюшка побігли кіньми доганяти гусарів. А той чорнявий гусарин, що ходив до нас, украв Шмулеву Хайку.

— Хайку! — крикнула Олесья на весь двір. "Мене проміняв на Хайку! Будь же ти тричі проклятий, — тричі й довіку!" — подумала Олесья, встаючи з воза. Вона ввійшла в хату, сіла в спальні коло вікна й наче скам'яніла. Її лице осунулось і зблідло; очі стали великі й блищали хоровитим огнем; під очима лягли сині смуги; губи побіліли, як крейда. Олесья сиділа як смерть бліда, аж жовто-синя, нічого не чула, нічого не бачила; увесь світ, з Богуславом, з домом, з мужем, неначе провалився для неї в безодню. Вона почувала, ніби сидить в якомусь порожньому просторі, де нема людей, нема світу, нема повітря, нема неба й сонця.

Килина застелила стіл, подала обід і попросила Олесью до столу. Олесья не чула, що говорила Килина, не бачила її.

Опівдні рипнули двері в спальню, — увійшов блідий як смерть Балабуха, з розпатланою головою, невмитим лицем. Він спинився серед хати, і його лице неначе прояснилось.

— Ти дома? — крикнув він голосно й кинувся до Олесі. — Ти не втекла з Казанцевим?

Олесья підняла на його каламутні, мертві очі й промовила: "Хотіла втекти, та він мене піддурих і покинув", — і з тими словами вона впала з стільця додолу як нежива.

Балабуха кинувся до неї, підняв її, поклав на ліжку, побіг за водою, приснув на її лице, приклав помочену хусточку до її голови. Олесья лежала як мертва, біла, як полотно. Прийшов доктор, звелів її роздягти й покласти на постіль, поставив горчичники. Олесья лежала як труп і тільки перед вечором почала важко зітхати та дихати, не розплющуючи очей. Балабуха ходив коло неї, плакав і тільки дивився на її гарне бліде лице, на повні руки, неначе виточені з слонової кості й приставлені до плечей. Вже надворі вечоріло, вже й смерклось. Балабуха не вставав з місця, цілий день нічого не ївши, і все держав Олесину руку в своїй руці.

Настала ніч. Посвітили свічки. Олесья не розплющувала очей. Її бліде лице стемніло й почервоніло. Жар розлився в тілі. В домі все затихло. Годинник в гостинній вибивав годину, одну за другою. Вже вдарило північ. Години тяглися для Балабухи, як лихо. Олесья почала белькотати безтямні слова.

— Олесью! Олесью! Опам'ятайся! — промовляв Балабуха, піднімаючи її важку гарячу руку.

Олесья несподівано розплющила очі, схопилась і сіла на постелі. Її великі очі були безтямкі, сонні, як у мерця.

— Ти приїхав? Ти не покинув мене? Милій мій, серце моє! Я трохи не вмерла за тобою! Швидше, мерщій їдьмо, бо вже світає. Он, бачиш, місяць злетів з неба й сів на дереві. Сідлай коні! Станьмо пташками та полетім в небо, щоб нас ніхто не впіймав, та тільки мерщій, мерщій, моє миле серце!..

Олеся обняла Балабуху й поклала свою гарячу голову на його плече. Балабуха заривав: його гарячі сльози закрпали й полились по Олесиних щоках. Олеся знов упала на подушки, як мертва, і знов забелькотала в гарячці.

— Ой не од'їжджай! Ой не покидай мене в цьому лісі!.. Он ворушиться в темряві стіл, ворушиться груба... З груби щось дивиться на мене страшними червоними очима... Рятуй мене, мій милій!

Олеся закричала. Балабуха зняв хреста і притулив до її гарячого лоба. Олеся заплющила очі й знов стала як мертва.

— Боже мій! Чим я тебе прогнівив! — молився Балабуха, держачи холодний хрест над Олесею, хрестячи її лице, її руки тим хрестом.

Почало розвиднюватись. Рожевий ранок заглянув у вікно, — і по хаті розлився тихий світ. Олеся знов зблідла на виду і заснула важким сном. Балабуха заслонила вікно, вийшов з кімнати, вмився, знов вернувся і впав коло Олесиноного ліжка навколішки. Вже сонце зійшло, вже засяяв пишній день, а Балабуха все стояв навколішки та молився за Олесею, щоб господь простив їй гріх, вернув їй здоров'я, дав сили витерпіти важкі муки, важку спокусу.

Тиждень пролежала Олеся в постелі; тиждень Балабуха не одходив од постелі, втішав Олесею, прощав її провини, благав її витерпіти й з мужністю перенести горе. Тільки через тиждень встала Олеся з ліжка. Вона зів'яла, зсохла, як билина в спеку; лице зблідло, помарніло, аж зчорніло; щоки опали, ясні очі неначе погасли.

Весна розцвіла й розпишнілась, а Олеся не примічала її, неначе жила в якомусь іншому світі. Її душу, її серце неначе прибили гострі морози. Вона вдалася в тугу. Цілі дні сиділа мовчки то в світлиці, то в садку, то над Россю, дивилась в далекий простір, сумувала і вдавалась в сумну меланхолію, доки восени не породила на світ дочки.

Балабуха знов взявся за свій діяріуш, думав, думав, думав і з великою тугою на серці тільки намалював здорового хреста на цілий листок, підписавши під ним страшні минувші весняні місяці.